T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARİSTOTELES VE KANT'TA MUTLULUK SORUNU

Tunahan GÜMÜŞ

Danışman
Prof. Dr. Hakan ÇÖREKÇİOĞLU

İZMİR - 2026

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	**:**	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	**:**	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	**:**	Felsefe Anabilim Dalı
Program	**:**	Felsefe Yüksek Lisans
Adı ve Soyadı	**:**	Tunahan Gümüş
Öğrenci No	**:**	2021800053
Tez Başlığı	**:**	Aristoteles ve Kant'ta Mutluluk Sorunu
Savunma Tarihi	**:**	09/02/2026
Danışmanı	**:**	Prof. Dr. Hakan ÇÖREKÇİOĞLU

JÜRİ ÜYELERİ

Unvanı Adı Soyadı	**Üniversitesi**	**İmza**
Prof. Dr. Hakan Çörekçioğlu	Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof. Dr. Metin Bal	Dokuz Eylül Üniversitesi	
Dr. Öğr. Üy. Aydın Müftüoğlu	Ege Üniversitesi	

Tunahan Gümüş tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Aristoteles ve Kant’ta Mutluluk Sorunu” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
…/…/2026
Tunahan GÜMÜŞ
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Aristoteles ve Kant'ta Mutluluk Sorunu

Tunahan GÜMÜŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

Felsefe Programı

Pratik felsefenin en zorlu ve tartışmalı konularının başında gelen mutluluk, her insanın kaçınılmazcasına meşgul olduğu bir konudur. İnsanın ne yapması, nasıl ve ne için yaşaması sorularını barındıran bu konu, kimi filozoflara göre hem hayatın hem de felsefenin üzerinde durulması gereken temel sorusudur. Bu tez, pratik felsefenin bu önemli konusunu merkezde Aristoteles ve Kant'ın düşünceleri olacak biçimde ele almaktadır. Bununla beraber mutluluğun tarihselliği de göz ardı edilmeden Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışlarında bir karşılaştırma yapılmaktadır. Böylece söz konusu tarihsel analize uygun olarak Antik Çağ'dan başlayarak Aydınlanma Çağı'na kadar birçok filozofun mutluluk anlayışı açıklanmaktadır. Bununla beraber konuyla ilgili olmak üzere mutluluk ve ahlakın sıkı bağlarına uygun ve paralel olarak Aristoteles ve Kant'ın ahlak anlayışları üzerinde de yeterince durulmaya çalışılmıştır. Yapılan analiz ve karşılaştırmalar sonucunda, Aristoteles ve Kant'ın mutluluk ve ahlak anlayışlarındaki farklılıklar ve benzerlikler ortaya çıkarılmıştır. Böylece her iki filozofun da içinde yaşadıkları çağ ve koşullardan hareketle mutluluk ve ahlak anlayışlarını ortaya koydukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Kant, Mutluluk, Ahlak, Erdem, Mihver Çağ, En Yüksek İyi, *Eudaimonia.*

ABSTRACT

Master's Thesis

The Problem of Happiness in Aristotle and Kant

Tunahan GÜMÜŞ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy

Philosophy Program

Happiness, one of the most challenging and controversial topics in practical philosophy, is an issue that inevitably preoccupies every human being. This topic, which encompasses questions about what humans should do, how they should live, and why they should live, is, according to some philosophers, the fundamental question that both life and philosophy must address. This thesis addresses this important topic in practical philosophy, focusing on the ideas of Aristotle and Kant. At the same time, without ignoring the historicity of happiness, a comparison is made between Aristotle's and Kant's conceptions of happiness. Thus, in accordance with this historical analysis, the concept of happiness as understood by many philosophers from the Ancient Age to the Age of Enlightenment is explained. In addition, in line with the close and parallel relationship between happiness and ethics, Aristotle's and Kant's ethical concepts are also discussed at length. As a result of the analysis and comparisons made, the differences and similarities between Aristotle and Kant's understandings of happiness and ethics have been revealed. Thus, it has been seen that both philosophers presented their understandings of happiness and ethics based on the era and conditions in which they lived.

Keywords: Aristotle, Kant, Happiness, Ethics, Virtue, Axial Age, Highest Good, *Eudaimonia*.

ARİSTOTELES VE KANT'TA MUTLULUK SORUNU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
KISALTMALAR viii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ANTİK ÇAĞ'DAN AYDINLANMA'YA: MUTLULUK ANLAYIŞININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

1.1. ANTİK ÇAĞ: ERDEM VE MUTLULUK 5
1.1.1. Antik Çağ'a Farklı Bir Yaklaşım: Axial Age 10
1.2. ORTA ÇAĞ: İNANÇ VE MUTLULUK 12
1.3. AYDINLANMA ÇAĞI: DÜNYEVİ MUTLULUK 15

İKİNCİ BÖLÜM
ARİSTOTELES: EN YÜKSEK İYİ OLARAK MUTLULUK

2.1. ARİSTOTELES'İN ETİK ESERLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME 24
2.2. MUTLULUK YA DA *EUDAIMONIA* 25
2.3. ARİSTOTELES'İN MUTLULUK ANLAYIŞINA İKİ FARKLI YAKLAŞIM 32
2.4. BİR DEĞERLENDİRME: FARKLI İYİLER VE MUTLULUK 37
2.5. MUTLULUĞUN TOPLUMSAL VE POLİTİK ANLAMI 42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KANT: MUTLULUK VE ÖZGÜRLÜĞÜN KARŞITLIĞI

3.1. İSTEK VE ARZULARIN KARŞILANMASI OLARAK MUTLULUK 46
3.2. EN YÜKSEK İYİ VE MUTLULUK 49
3.3. ÖZGÜRLÜĞÜN MUTLAK ÜSTÜNLÜĞÜ 55

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARİSTOTELES VE KANT'IN MUTLULUK ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. AKIL, MUTLULUK VE ÖZGÜRLÜK İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN BİR KARŞILAŞTIRMA 60
4.2. BİR AMAÇ OLARAK MUTLULUK VE MUTLULUK İLKESİ ÜZERİNDEN BİR KARŞILAŞTIRMA 66

SONUÇ 71
KAYNAKÇA 76

KISALTMALAR

s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya
MÖ	Milattan Önce
NE	Nikomakhos'a Etik
EE	Eudemos'a Etik
MM	Magna Moralia

GİRİŞ

Neredeyse bütün insanların bazı kavramlara ya da duygu durumlarına yönelik az çok belli bir yaklaşımı ya da belli seviyede genelliğe sahip fikirleri vardır. Söz konusu kavramlara devlet, toplum, bilim ve din; duygu durumlarına ise aşk, sevgi ve nefret örnek olarak verilebilir. Bunlar arasında belki de en fazla öne çıkanı hem bir kavram olarak hem de bir duygu durumu olarak ele alabileceğimiz mutluluktur. Az çok her insan, kendisiyle ve dolayısıyla kendi mutluluğuyla meşgul olmaktadır ve yapıp etmelerinde, eylem ve tercihlerinde kendi mutluluğunu gözetmektedir. Mutluluğun, insan hayatındaki bu merkezi konumu ve mutsuzluğun kimi zaman dayanılmaz olması, doğallıkla her insanı mutluluk hakkında düşünmeye sevk eder. İnsanlar kimi zaman "Sadece mutlu olmak istiyorum" demekle bile aslında istenilen ve istenilecek yegâne şeyin mutluluk olduğu düşüncesini dile getirir. Fakat bunu söyleyen birisine mutluluk derken neyi kastettiği sorulduğunda açık ve net bir cevap çoğu zaman alınamaz. Mutluluk çoğunlukla, yalnızca istenen bir şey olup üzerine pek de kafa yorulmayan bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Kurumsal dinlerle beraber bazı inanç sistemlerinin, iktidar biçimlerinin, yönetim şekillerinin, felsefi düşünce veya akımların çoğu zaman eninde sonunda dayanıp geldiği yer, muhataplarının mutluluğu olmaktadır. Hepsi zaman zaman mutluluğun kendi yöntem ve anlayışlarıyla mümkün olduğunu muhataplarına açıklayarak kendilerini mutluluk ile meşrulaştırmaktadırlar. En azından teorik düzlemde durum bu olmaktadır. Mutluluğun herkesi ilk elden ilgilendiren bir konu olduğu buradan da açıkça görülmektedir.

Mutluluğun, tarihsel süreçte farklı biçimlerde anlaşılıp yorumlanması ve değişik şekillerde ele alınması ise doğal karşılanmalıdır. Zira insan hayatı, ilişkileri ve alışkanlıkları son derece değişken olduğu için mutluluğun da farklı tarihsel dönemlerde başka başka şekillerde anlaşılması mümkündür. Bütün bu farklılıklara rağmen yine de bazı önemli benzerlikler olduğu göze çarpmaktadır. Eninde sonunda insanın "ihtiyaç, istek ve özlemleri" belirli bir seviyede benzerlik gösterir; bu nedenle mutluluğun ne olduğuna birbirinden farklı cevaplar verilmiş ve herkes onu başka şeyde aramış olsa da, yine de onu aramak konusunda hemen hemen herkes

aynı noktada birleşmiştir. "Şu kısa ve geçici hayatta mutlu olmak gerektiği" düşüncesi çoğunlukla aynı kalmış; mutluluk, peşinden koşulmaya değer bir şey olarak görülmüştür.

Günümüzde mutluluk artık çağımızın üretim, tüketim ve iktidar biçimleriyle ilişkili olarak "bir mutluluk endüstrisi" içinde anlaşılmaktadır. Mutluluğun formülünü bildiğini iddia edenler, kimi antik felsefeleri tüketim kültürü içinde yeniden canlandırmaya çalışanlar ya da mutluluğu ticari bir metaya dönüştürenler artık çağımızın normali haline gelmiştir. Her şey mutluluk uğruna yapılıyor gibi görünmektedir. En azından söylem düzleminde durum böyle bir hal almıştır. Belirli bir anlamda gelişmiş ülkeler, gelişmişliğin ne işe yaradığının cevabı olarak, vatandaşlarının istatistiksel anlamda mutluluk "oranlarının" yüksek olmasını örnek göstermektedirler. Belki de artık günümüzde Darrin M. McMahon'ın[1] belirttiği gibi mutluluk bir çeşit tanrı halini almış bile olabilir.

Durum buyken insan, hayat, adalet, sanat, siyaset ve başka birçok konuda pek çok düşünce ve eser üreten filozofların mutluluk meselesini ıskalayıp onun hakkında sessiz kalması pek mümkün değildir. Mutluluk diye bir şeyin olmadığı veya onun mümkün olmayıp yanılsama olduğu iddia edildiği zaman bile aslında mutluluk hakkında düşünülüyor demektir. Biz de çalışmamızda hem kendi çağlarında hem de günümüzde oldukça önemli ve etkili olan iki filozofu merkeze alarak onların düşünceleri üzerinden mutluluk meselesini ele almayı amaçlıyoruz. Bu iki ismin ilki Antik dönem felsefesinin zirvesi sayılabilecek Aristoteles (MÖ 384-MÖ 322), diğeri ise Modern dönemde Aydınlanma'yı yeniden kavramsallaştırmaya çalışan Immanuel Kant'tır[2] (1724-1804). İki farklı çağın temsilcileri olarak her iki filozofun mutluluk anlayışlarını incelemek kaçınılmaz olarak mutluluk anlayışının tarihsel süreçteki dönüşümünü ele almayı gerektirir. Bu nedenle çalışmamızda öncelikle Aristoteles'ten Kant'a uzanan süreçte farklı mutluluk tasarımlarını inceledik; daha sonra hem Aristoteles hem Kant'ın mutluluk ve etik anlayışlarını ayrı ayrı ele alarak iki filozofun içinde yaşadıkları çağ ile düşünsel boyuttaki ilişkisini açıklamaya

[1] Darrin M. McMahon, "The History of Happiness and Contemporary Happiness Studies", **Happiness, Economics and Politics,** (Ed. Amitava Krishna Dutt, Benjamin Radcliff), Edward Elgar Publishing, Northampton, 2009, s. 32.
[2] Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi**, 11. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 708.

çalıştık. Son olarak iki düşünürün mutluluk anlayışlarını kıyaslayarak onların mutluluk tasarımlarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmayı hedefledik.

Yukarıda çizmeye çalıştığımız çerçeve doğrultusunda tezimizin ilk bölümü mutluluk kavramının tarihsel dönüşümlerine ayrılmıştır; bu bölümün birinci kısmı, Aristoteles'in de çağı olan Antik Çağ'ın mutluluk anlayışına odaklanacaktır. Böylece Aristoteles'in mutluluk anlayışı ile yaşadığı çağın mutluluk kavrayışı arasındaki ilişki ortaya konulabilecektir. Ardından Orta Çağ'ın mutluluk anlayışı ele alınarak mutluluk düşüncesindeki çok önemli bir değişimi açıklamak yoluna gidilecektir. Böylece Aydınlanma Çağı'nın mutluluk kavramına nasıl bir anlam yüklediği daha açık hale gelecektir; çünkü Aydınlanma düşünürleri, Orta Çağ'ın mutluluk anlayışına oldukça radikal eleştiriler getirip adeta onun tam tersi olan alternatif bir mutluluk anlayışı geliştirirler. İlk bölümün sonunda Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışını ele alma amacımız ise üçüncü bölümde inceleyeceğimiz Kant'ın mutluluk anlayışını ve eleştirisini daha anlaşılır kılmaktır. Zira Kant, bir Aydınlanma düşünürü olarak içinde yaşadığı çağın anlayışına belirli bir dereceye kadar bağlıdır ama aynı zamanda eleştirel felsefesinin bir sonucu olarak çağının pek çok anlayışına mesafelidir; mutluluk kavramı da bunlardan bir tanesidir. Böylece, Aristoteles'in yaşadığı çağdan Kant'ın yaşadığı çağa uzanan süreçte mutluluğun üç farklı dönemdeki izini sürmek hem Aristoteles'in hem de Kant'ın düşüncelerinin oluştuğu ortamı anlamaya katkı sağlayacaktır.

İkinci bölümde Aristoteles'in etik ve mutluluk anlayışını açıklayarak onun mutluluk konusundaki düşüncelerine odaklanan tartışmaları ele aldık. Bu tartışmalarda öne çıkan iki önemli yaklaşımı yani mutluluğun birbirinden farklı iyilerden oluştuğunu öne süren görüş ile mutluluğun tek bir etkinlik türünden meydana geldiğini iddia eden yaklaşımı ele aldık. Bu iki yaklaşım üzerinden Aristoteles'in düşüncelerini inceleyerek hangisinin Aristoteles'in mutluluğa bakış açısını anlamak bakımından daha elverişli olduğunu göstermeye çalıştık.

Üçüncü bölüm ise Kant'ın mutluluk konusundaki düşüncelerinin incelenmesine ayrılmıştır. Burada öncelikle Kant'ın mutluluk kavramsallaştırmasını ele alarak onun hem Aydınlanma Çağı'nın hem de Antik Çağ'ın mutluluk anlayışına neden itiraz ettiğini inceleyeceğiz. Böylece Kant'ın etik anlayışının temelinde

bulunan özgürlük ve otonomi kavramının Kant'ın mutluluk eleştirisinin merkezine yerleştiğini göstermeye çalışacağız. Kant'ın mutluluk eleştirisi onun sadece etik anlayışının bir sonucu olarak değil aynı zamanda politik eleştirisinin bir sonucu olarak da karşımıza çıkar. Bu nedenle Kant'ın Aydınlanma düşüncesine yalnızca etik perspektiften değil aynı zamanda politik perspektiften yaptığı eleştirileri de ele alacağız.

Tezimizin dördüncü bölümünde ise ilk üç bölümden elde ettiğimiz veriler üzerinden Kant ve Aristoteles'in mutluluk anlayışlarını karşılaştırarak onların mutluluk konusunda nerede farklılaşıp nerede uzlaştıklarını ele alacağız. Böylece tamamen farklı koşullarda ve tamamen farklı kültürel ortamlarda yaşamalarına rağmen her iki filozof için de mutluluk tartışmasının güncelliğini koruduğunu göstermeye çalışacağız.

Tezimizde tarihsel ve karşılaştırmalı bir analiz yöntemini takip ettik. Böylece mutluluk kavramını tarihsel gelişim ve dönüşümleri çerçevesinde ele alarak Aristoteles ve Kant'ın görüşlerini karşılaştırmalı olarak analiz etmeye çalıştık. Bu yöntem üzerinden Aristoteles ve Kant'ın görüşlerini ele alarak her iki filozofun mutluluk anlayışlarının aynı zamanda çağımıza da ışık tutabileceğini göstermeye gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM
ANTİK ÇAĞ'DAN AYDINLANMA'YA: MUTLULUK ANLAYIŞININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

İçinde yaşanılan çağın genel olarak dünyayı algılayışı, değer yargıları ve hatta ön yargılarını bilmek, her biri kendi çağının bir çocuğu olduğu söylenen filozofların anlaşılması için gereklidir. Buradaki ana konumuz olan mutluluktan bahsederken sonuçta insanların ya da toplumların mutluluğundan söz ediyorsak, söz konusu bu özne ya da öznelerin yaşamının sürüp gittiği koşullar hakkında bilgi sahibi olmak ilgili konunun anlaşılması için elzemdir. Bu nedenle Antik Çağ ve Aydınlanma Çağı düşünürleri olan Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışlarını açıklamadan önce iki filozofun da içinde yaşadıkları tarihsel dönemin mutluluk kavrayışlarını açıklamak yararlı olacaktır. Kronolojik olarak söz konusu iki dönemin arasında bulunan Orta Çağ'ın da mutluluğa nasıl bir anlam yüklediğini bilmek, Aydınlanma Çağı düşünürlerinin mutluluk konusundaki yaklaşımlarının daha iyi anlaşılması için gereklidir. Çünkü ileride ele alacağımız gibi Aydınlanma Çağı düşünürleri, Orta Çağ'ın mutluluk konusuna genel yaklaşımını ifade eden mutluluğun başka bir dünyada mümkün olduğu düşüncesine itiraz etmek bakımından birleşirler.

1.1. ANTİK ÇAĞ: ERDEM VE MUTLULUK

Felsefe tarihinde yaygın olarak kabul edilen düşünceye göre Sokrates (MÖ 470-MÖ 399), kendinden önceki felsefe geleneğinde önemli bir değişimi gerçekleştiren ve felsefeyi derinden etkileyen bir filozoftur. Bu etkinin bir sonucu olarak, ondan önceki dönem felsefe tarihi düzleminde "Sokrates öncesi felsefe" şeklinde isimlendirilir. Genel olarak benimsenen yaklaşıma göre Sokrates öncesi filozoflar, daha çok doğa felsefesiyle meşgul olup evren, dünya ve varlık gibi kavramlar üzerine akıl yürüten filozoflardır.[3] Sokrates, doğa kuramının insana ve topluma dolayısıyla pratik sorunlara bir faydası olmadığını düşünerek ahlak konuları

[3] Cevizci, s. 37.

üzerine felsefe yapmaya başlar.[4] Bu düşünceye uygun bir biçimde Sokrates'in temel olarak bir ahlak filozofu olduğu kabul edilmektedir.[5]

Felsefi ilginin doğadan ve varlıktan insana, insanın durumuna ve problemlerine kaymasıyla, diğer bir ifadeyle insanın bakışını kendine çevirmesiyle etik ve politik problem ve kavramlar temel inceleme konusu haline gelir. Bu değişimin bir sonucu olarak; mutluluk kavramı da tartışmaların merkezine yerleşir. Bu bakımdan Sokrates, mutluluk tartışmasını felsefenin gündemine yerleştirmekle kalmaz aynı zamanda mutluluk kavramının tarihsel dönüşümlerinde etkili olan önemli bir figür haline gelir.[6] O, eğer felsefeyi göklerden alıp yeryüzüne indiren kişiyse[7] mutluluk konusunda yeni bir bakış açısı getiren kişi de Sokrates'tir.

Antik Çağ'da insanların, hayatları üzerinde pek kontrolü olmadığı ve kaderin insan hayatında olup bitenleri kontrol ettiği fikri genel kabul gören bir düşüncedir. İnsanların, hayatlarının kontrolünün kendi ellerinde olmadığına inanmaları, pek çok belirsizliğin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşadıkları düşünülürse oldukça doğal karşılanmalıdır. Söz konusu belirsizliği ifade etmek isteyen Solon da, bir kişinin mutlu sayılması için ölmüş olması gerektiğini dile getirir.[8] Yaşamdaki belirsizliklerle beraber örneğin güçlü imparatorlukların veya katı hiyerarşik düzenlerin içerisinde bulundukları için insanlar, yaşamı kontrol edemedikleri düşüncesine sürüklenirler.[9]

Sokrates ve ardılları Platon, Aristoteles ve diğer filozofların nasıl olup da belirli şekilde yaşamakla insanların mutlu olacağı ve hayatlarını kontrol edebilecekleri düşüncesine vardıklarını anlayabilmek için o dönemin Atina'sının içinde bulunduğu politik ve toplumsal koşullara bakmamız gerekiyor.

Antik Yunan Atina'sının Klasik Dönemi'nde (MÖ 500-MÖ 323) Atina güçlü, zengin ve demokrasinin hüküm sürdüğü bir kent devletidir. Özgür ve erkek yurttaşlar, Atina demokrasisinde oldukça belirleyici politik güce sahiptir. Mecliste

---

[4] Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, çev. Candan Şentuna, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2024, s. 76.
[5] Ahmet Arslan, **İlkÇağ Felsefe Tarihi 2**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 84.
[6] Darrin M. McMahon, **Happiness: A History**, Atlantic Monthly Press, New York, 2006, (A History), s. 24.
[7] Umberto Eco (Ed.), **Felsefe Tarihi 1: Antik Dönem**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 19.
[8] Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 8. Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2018, (NE), s. 23.
[9] McMahon, A History, s. 21.

her yurttaşın söz alma hakkının olmasının yanı sıra, yurttaşlar bir teklifle meclise gelme ya da önceden getirilmiş bir teklife değişiklik önerisi sunabilme imkânına sahiptir.[10] Böylece Atina halkı, "kendi hayatlarını etkileyebilecek" kararları kendilerinin aldığı bir toplumsal düzenin yurttaşlarıdır. Söz konusu toplumsal ve politik düzen, Atinalı yurttaşların kendi hayatları üzerinde kontrol sahibi olmadıkları düşüncesinden uzaklaşıp kendi hayatlarını ve yaşadıkları kenti kontrol edebildikleri düşüncesine sahip olmalarının temel nedeni olarak görülebilir. Böyle bir politik yaşam pratiğinin içinde olan Sokrates'in de doğru bir yaşam tarzıyla mutluluğa erişilebileceğini ve hayatlarının kontrolünün insanlarda olduğunu öne sürmesi Atina'nın politik ve toplumsal hayatıyla uyumlu gözükmektedir.[11]

Sokrates'ten önce de mutluluk konusunda ya da nasıl yaşamak gerektiğiyle ilgili konularda görüşlerini öne süren filozoflar ya da yukarıda örneğini verdiğimiz Solon gibi ünlü ya da bilge olarak kabul edilen kişiler vardır. Örneğin Anaksagoras dünyaya geliş amacının "güneşi, ayı ve gökyüzünü izlemek" olduğunu söylerken,[12] Thales ise "Kim mutludur?" sorusuna "bedence sağlıklı, ruhça becerikli, yaratılışça eğitimli olan" cevabını verir.[13] Fakat Sokrates'le birlikte ve ondan sonra etik problemler kavramsal düzeyde ele alınmak suretiyle felsefi tartışmaya dahil edilir.

Sokrates için bilgi, erdem ve mutluluk birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Ona göre, insanların kötülük yapmalarının temelinde bilgisizlikleri yatar. Başka deyişle kötülük cehaletten kaynaklanır. Bu düşünceye uygun olarak Sokrates, insanın ancak erdemin bilgisine sahip olduğunda erdemli olacağını öne sürer. Örneğin adaletli olmak, adil olanın bilgisine sahip olunduğunda mümkün olur. Sokrates'e göre hayatın amacı olan mutluluk, erdemli bir hayat yaşamakla mümkündür. Ona göre erdem bilgiyle elde edilebildiği için insan, eğitim yoluyla erdemli olabilir. Sokrates'e göre mutluluk da erdemli bir hayat yaşamaktan geçtiği için insan belirli bir eğitim ve çabayla mutlu bir hayat yaşama şansına sahiptir. Sokrates için mutluluk ne haz ne iktidar ne de başkaca basit bir dünya nimeti ya da talihtir.[14] Böylece Sokrates erdeme mutluluk

[10] Peter John Rhodes, **Antik Yunan'ın Kısa Tarihi**, çev. Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 100.
[11] McMahon, A History, s. 24.
[12] Diogenes Laertios, s. 71.
[13] Diogenes Laertios, s. 28.
[14] Cevizci, ss. 78-79.

konusunda çok önemli bir yer vererek eğitim ve çaba yoluyla insanın mutlu olabileceğini öne sürer.

Platon (MÖ 428/427-MÖ 424/423), hocası Sokrates'ten aldığı ilhamla mutluluk konusunu ele alırken ruhun kısımlarından bahseder. Ruhun üç kısmı sırasıyla rasyonel veya akıllı bölüm, isteme bölümü ve de iştah bölümüdür. Rasyonel bölüm bilme ve anlama gibi zihinsel faaliyetlerden sorumluyken isteme bölümü öfke, heyecan ve cesaret gibi duygu durumlarından sorumludur. Üçüncü ve son kısım olan iştah kısmı ise yeme, içme ve cinsel arzuyla ilişkilidir.[15] Platon'a göre ruhun bu üç kısmına denk gelen üç ayrı erdem vardır. Ruhun akıllı kısmının erdemi bilgelik, isteme kısmının erdemi cesaret ve iştah duyan kısmın erdemiyse ölçülülüktür. Ruhun bu üç kısmının beraberce uyum içinde var olması adalet erdemiyle mümkündür. Platon'a göre mutluluk, ruhun bu erdemlere sahip olması ve bölümlerinin arasındaki uyum halidir.[16] Platon, ruhtaki üç kısma benzer şekilde ideal devlet yapılanmasında da üç ayrı sınıftan bahseder. Nitekim onun ideal devletinde yönetici sınıf ruhun akıllı yanını, asker sınıfı ruhun isteme yanını ve üretici sınıf ise ruhun iştah yanını temsil eder. Platon'a göre nasıl ki bir insanın mutluluğu, ruhun kısımlarının erdeme sahip olması ve ruhun üç parçasının uyumlu olmasından oluşuyorsa benzer şekilde mutlu ve iyi bir toplum da üç ayrı toplumsal grubun erdemli olarak birlikte uyum içinde yaşamasına bağlıdır.[17] Böylece Platon, etik tartışmayı politik tartışmadan ayrı görmeyip etik ve politikayı birlikte ele alır. Platon'un ruhun kısımlarını Devlet isimli eserinde açıklaması, etik ve politikanın birlikte ele alınması gerektiği düşüncesinin bir sonucudur.

İkinci bölümde daha ayrıntılı ele alacağımız gibi Aristoteles, mutluluğun hayatın amacı ve en yüksek iyi olduğu konusunda Sokratik geleneğe bağlı kalır. O da hocası Platon gibi ruhun farklı kısımlarının farklı erdemleri olduğunu ifade eder. Ancak Aristoteles, erdemin bilgi olduğu görüşüne itiraz ederek Sokrates'ten farklılaşır. Aristoteles için erdem bir bilgi türü değil, bir huydur. Bununla beraber Aristoteles'e göre erdem, her varlığın işlevine uygun olmasını sağlayan bir özelliktir.

[15] Arslan, ss. 372-373.
[16] Cevizci, ss. 102-103.
[17] Cevizci, ss. 105-107.

Erdemi bu şekilde ele alan Aristoteles, *karakter erdemleri* ve *düşünce erdemleri* olarak iki farklı erdem türü tanımlar. Mutluluk da Aristoteles'e göre "ruhun erdeme uygun etkinliği" olarak ifade edilir.

Yunan şehir devletlerinin bağımsızlıklarını yitirmesiyle Atina Klasik Dönemi MÖ 323'te sona erer. Bu tarihten sonra Atina yurttaşları, eskiden olduğu gibi yönetiminde karar verici oldukları bir devletin vatandaşları değildir. Onlar artık, büyük ve muktedir bir devletin himayesinde yaşayan ve yönetimine katılamadıkları bir politik düzenin sıradan insanlarıdır. Stoacı ve Epikürosçu okullar, yönetimine etki edemedikleri bir politik düzende felsefe yaptıkları için politika felsefesiyle değil ahlak felsefesiyle ve bununla uyumlu olacak şekilde toplumun değil kişinin mutluluğuyla ilgilenirler.[18]

Kendilerinden önceki filozoflardan insanın hayatını kontrol edebileceği ve mutluluklarından insanların sorumlu olduğu düşüncesini miras alan Stoacı filozoflar,[19] bu kontrolü dünyada olup bitenlere etki etmek bakımından değil de kişinin söz konusu olaylar karşısındaki tutumunu belirleme kapasitesinde görürler. Kıbrıslı Zenon'un (MÖ 334 - MÖ 262) kurucusu olduğu Stoacı okul, bilimleri fizik, mantık ve etik olarak üçe ayırsa da bütün araştırmaların nihai amacı etik araştırmadan ve mutluluğun ne olduğunu belirlemekten meydana gelir. Stoalı filozoflar "iyi nedir?" sorusuna onun erdem olduğu yanıtını verir. Onlara göre doğada rasyonel bir düzen bulunur. İnsan doğa felsefesi vasıtasıyla bu rasyonel düzenin bilgisine sahip olup bu düzenle uyum içinde yaşam sürerek başka deyişle doğaya da içkin olan aklın yolunu takip ederek erdemli bir yaşama, dolayısıyla mutluluğa erişebilir.[20] Stoacı filozoflara göre mutluluk zaten erdemin kendisi olup dışsal herhangi bir şeye örneğin talihe, güzelliğe ya da iktidara bağlı değildir.

MÖ 4. yüzyılda Atina'da yaşayan birçok düşünür gibi Epiküros da (MÖ 341-MÖ 270), felsefesini en yüksek iyi olan mutluluğun nasıl elde edileceği meselesi üzerine tesis eder. Epiküros, iyi olanın haz olduğunu öne sürerek hazları "kinetik" ve "statik" olarak ikiye ayırır; kinetik hazların yoğun ve kısa süreli, statik hazların ise

[18] Cevizci, s. 142.
[19] McMahon, A History, s. 53.
[20] Cevizci, s. 151.

uzun süren ve yoğun olmayan hazlar olduğunu iddia eder. Örneğin insanın yemek yerken duyduğu haz kinetik bir hazdır. Statik haz ise insanın acı çekmeden ruhunun dinginliğe erişmesi demektir. Bununla beraber bedensel hazlar kinetik hazlara, zihinsel hazlar ise statik hazlara örnektir. Epiküros için iyi olan haz olsa da, o kendi felsefesinin geçici ve kinetik hazları temel alan bir felsefe değil, aksine acının olmadığı bir ruh dinginliğinin aranması gerektiğini öğreten bir felsefe olduğunu ifade eder. Bununla beraber Epiküros, erdemli olmadan iyi yaşamanın mümkün olmadığını iddia eder. Ona göre erdemlerin kaynağı olan sağduyuyla iyi ve doğru yaşamadıkça[21] insan, bu hayatta mutluluğu elde edemez.

Yukarıda ele aldığımız şekliyle, Antik Yunan filozofları için mutluluk erdemle ilişkili, hatta onunla eşleşen bir şeydir ve mutlu olmanın koşulu erdemli bir yaşam sürmektir. Antik Yunan filozofları, mutluluğun elde edilmesi için dış faktörlere verdikleri önem bakımından farklılaşsalar da mutlu olmanın insanın kontrolünde olduğu düşüncesinde birleşirler. Antik Yunan bilgeliği için mutlu olmak; aklı izleyen doğru, ahlaklı bir yaşam ve erdemli bir hayatla mümkündür. Onlar için mutluluk anlık keyif ya da geçici bir duygu durumunu ifade etmez. Benzer şekilde mutluluk dünyevi iktidar ya da zenginlikle bağlantılı değildir. Mutluluk; çabayı, eğitimi, erdemi, ahlaklı ve doğru bir hayat yaşamayı gerektirir.

1.1.1. Antik Çağ'a Farklı Bir Yaklaşım: Axial Age

Bu noktada, Antik Yunan filozoflarıyla ilgili açıklamalarımızı destekleyecek mahiyette olan ve Antik Çağ'da yaşanan dönüşüme farklı bir noktadan ışık tutan bir yaklaşıma değinmekte yarar var. Alman filozof Karl Jaspers (1883 - 1969), *Tarihin Kökeni ve Amacı (The Origin and Goal of History)* isimli eserinde, tarihin akışının değiştiği, sadece düşüncede değil aynı zamanda evreni, insanı, dini kavrayış ve anlayış biçiminde de başka bir safhaya geçildiği ve Batı düşüncesine hâkim olup güncelliğini koruyan kategori ve kavramların üretildiği bir çağdan söz eder. Bu çağ, kabaca MÖ 800 - MÖ 200 yılları arasına tarihlenen, birbirlerinden uzak

[21] Diogenes Laertios, s. 520.

coğrafyalarda neredeyse eş zamanlı önemli gelişmelerin yaşanıp tarihe damga vuran büyük isimlerin ortaya çıktığı bir dönemdir.

Öncelikle bu çağda, bir yanda Çin'de Konfüçyüs ve Lao Tzu ile birçok felsefe okulu ortaya çıkar; Hindistan'da Buda ve Upanişadlar boy gösterir; İran'da Zerdüşt, Filistin'de peygamberler yeni şeyler söyler; Yunanistan'da ise Homeros gibi ozanlar ve Parmenides, Heraklitos ve Platon gibi filozoflar yetişir.[22] Bu büyük ve iz bırakmış isimler radikal sorular sorup içinde bulundukları toplumsal ve bireysel krizlere cevap arar, yaşamanın yeni yollarını keşfe çıkar, salt mitolojik olanla yetinmeyip akla, kanıta önem verir[23] ve de evren ve ait oldukları insan türü hakkında belli bir bilinç seviyesine ulaşırlar. Başka deyişle bu çağ, geleneğe meydan okuyan niteliğiyle seçkinleşir. Jaspers'a göre onu, yalnızca bir yükselme ya da ilerleme durağı olarak değil, tersine sürekli bir yaratım ve yıkım vakti olarak kavramak daha doğrudur.[24]

Mutluluk söz konusu olduğunda bu çağın bilgece gelenekleri, salt dünyevi olan hazzı, gücü ya da başkaca bir amacı mutluluk için yeterli görmezler.[25] Mutluluk, iyi ve doğru yaşamakla, erdemli ve ahlaklı davranmakla beraber düşünülür. Sıradan ve çoğunluğun anladığı anlamda hazzı merkeze alan bir mutluluk anlayışının[26] karşısına, salt dünyevi olmayan "hakiki" bir mutluluk kavrayışı konulur. Böylece hakiki mutluluğa ulaşmak için takip edilmesi gereken yöntem ve yolları açıklayan, benimsenmesi gereken yaşam tarzlarını ifade eden "doğru yaşam" anlatıları ortaya çıkar.

Taocu filozof Zhuang Zi (MÖ 369-MÖ 286), "mükemmel mutluluk, mutluluk olmadan olandır" diyerek çoğunluğun benimsediği mutluluk anlayışına karşı çıkar. Yine o gerçek mutluluğun sanılandan başkaca olduğunu vurgulayarak başka bir yaşama biçiminin peşinde olduğunu ifade eder. Bir yanda Konfüçyüs (MÖ 551-MÖ 479), bir yanda Buda (MÖ 563-MÖ 480) ve başkaca isimler, belli bir yaşam öğretisi

[22] Karl Jaspers, **The Origin and Goal of History**, çev. Michael Bullock, Routledge Press, London, 2010, s. 2.
[23] Jaspers, s. 3.
[24] Jaspers, s. 5.
[25] Darrin M. McMahon, "From the Paleolithic to the Present: Three Revolutions in the Global History of Happiness", **Handbook of Well-Being,** (Ed. E. Diener, S. Oishi, L. Tay), DEF Publishers, Salt Lake City, 2018, (PTP), s. 11.
[26] McMahon, PTP, s. 12.

ve bu öğretileriyle uyum içinde bir hakiki mutluluk kavrayışı sunmaya girişirler. Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi Sokrates, Platon, Epiküros ve Stoacı filozofların belli bir yönteme dayanan ve mevcut mutluluk anlayışları karşısında etik temelinde geliştirdikleri mutluluk anlayışlarını doğru yaşam anlatıları olarak yorumlayabiliriz.

Nitekim, Antik Çağ bilgeliğinin mutluluk anlayışının erdeme dayanan bir mutluluk anlayışı olduğu görülmektedir. Bu çağ filozoflarının hepsi erdemli, ahlaklı ve aklı izleyen bir yaşam olmadan mutlu olunamayacağı konusunda hemfikirdir. Bununla beraber bu çağın düşünürleri, mutluluğu ararken dünyevi ve maddi olanla yetinmeyerek mutluluk konusunda salt maddi ve dünyevi olanı aşan bir yaklaşım benimserler. Böylece Antik Çağ için mutluluk, temel olarak "erdemin mutluluğu"dur. Orta Çağ'a geçildiğinde ise bu durum Orta Çağ'ın dinsel yaşam görüşü bağlamında önemli bir değişime uğrar.

1.2. ORTA ÇAĞ: İNANÇ VE MUTLULUK

Hristiyanlık inancı, Antik Çağ'ın sonundan ve Orta Çağ'ın başlangıcından itibaren adım adım güç kazanıp taraftar toplamak suretiyle yaygınlaştıkça onun öğreti ve dogmaları sanattan ekonomiye, edebiyattan felsefeye kadar bütün kültürel alanda son derece etkili ve belirleyici olur. İçerdiği kurtuluş ögesiyle, cennet ve cehennem düsturuyla, ebedi yaşam anlayışı ile Hristiyanlık, çağın mutluluk kavrayışında köklü bir değişiklik yaratır. Orta Çağ Avrupası'nın düşünce dünyasının merkezine yerleşen Hristiyanlığın mutluluk kavrayışını ele almak için, doğal olarak İncil'e daha sonra Orta Çağ düşünce dünyasında oldukça etkili olup iz bırakmış iki önemli düşünürün konuya yaklaşımına kısaca göz atmak yeterli olacaktır. Söz konusu bu düşünürler, Yeni-Platonculuk ile Hristiyanlığın sentezine girişmiş olan Aziz Augustinus[27] ve skolastik düşüncenin en seçkin ve önde gelen düşünürü ve aynı zamanda bir Aristotelesçi olan Aquinalı Thomas'tır.

Orta Çağ düşüncesine, Antik Çağ ve Aydınlanma Çağı'nın aksine, dini kavrayış hakim olup bu çağın felsefesi dinden etkilenmiş bir felsefedir. Bununla

[27] Cevizci, s. 195.

beraber, Orta Çağ'ın evren tasarımı, hiyerarşik ve teleolojiktir.[28] Söz konusu hiyerarşinin doruk noktasında Tanrı yer alır ve evrenin kutsal kozmik düzeni içinde Tanrı her şeyi belli bir amaca uygun olarak yaratır. Bu teleolojik evren tasarımı günahtan kurtuluşa doğru ilerleyen bir tarih anlatısıyla birleşir. Bu tarih anlatısı içinde insan ise yaratılış amacına yani Tanrı'nın buyruklarına uygun bir yaşam sürüp sürmediğine bağlı olarak öte dünyada ya ebedi saadet veya mutluluğu ya da ebedi ızdırap veya mutsuzluğu hak eden bir varlık olarak tasarımlanır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Orta Çağ'da, Antik Yunan'ın dünyevi mutluluğu yerini öte dünyadaki mutluluğa bırakır. Bununla uyumlu olarak "bütün dönem boyunca, düşünen insanların ruh hali bu dünyanın işleri konusunda, yalnızca daha iyi bir öteki dünya umudunun katlanılır kıldığı derin bir mutsuzluk haliydi"[29] denebilir.

Eski Ahit ile Yeni Ahit'ten oluşan Kitab-ı Mukaddes, Hristiyanlığın temel metni olup Yeni Ahit, İncil olarak adlandırılır ve onun ilk dört kitabı daha çok İsa'nın doğumu, soyu, mucizeleri, çarmıha gerilip öldükten sonraki dirilişi, ortaya attığı kurtuluş öğretisi ve hesap günü gibi olay ve meseleler üzerinde yoğunlaşır. Tanrı'nın evreni yaratmasından itibaren başlayan, birçok peygamberle devam edip İsa'ya kadar getirilen tarih anlatımı, içerdiği gelecek tasavvuru ve hesap günüyle oldukça düzenli ve sınırları belirlenmiş bir yaşam düsturu sunmaktadır.

Öncelikle burada mutluluk, ebediyet fikrini içerecek biçimde, bu dünyanın ötesine gönderilir. Antik Çağ için, Aristoteles'in diliyle, mutluluğun tamamlanmış bir yaşamı gerektirdiği yerde, Hristiyanlık için mutluluk, asla tamamlanamayacak bir yaşamı ön koşul olarak alır. İsa, tahtına kurulup insanları koyunlar ve keçiler gibi sağına ve soluna alarak yapacağı yargılama[30] gününde, önce sağındakilere ardından solundakilere -sırasıyla iyiler ve kötüler- seslenerek şu cümle ile konuşmasını tamamlar: "Bunlar sonsuz azaba, doğrular ise sonsuz yaşama gidecekler." Hristiyanlık için mutluluk kavramı, insanların ebedi mutlu ve ebedi mutsuzlar -iyiler ve kötüler- biçiminde dikotomik olarak bölündüğü inancı üzerine şekillenir. Mutluluk; Tanrı'dan, cennet ve cehennemden, yargılama gününden, günah ve sevap

[28] Cevizci. ss.174-177.
[29] Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi**, çev. Ahmet Fethi, 5. Basım, Alfa Yayınları, 2019, (Katolik Felsefesi), s. 13.
[30] Kitabı Mukaddes Şirketi, **Kutsal Kitap**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2024, ss. 1044-1045.

gibi dini kavramlardan ayrı biçimde düşünülemez. Şöyle de denebilir: Hristiyanlığın düzenli ve kapsayıcı büyük tarih anlatısına göre, talihten azade bir biçimde, ya inanan birisi olarak sonsuz mutlu ya da bir inkarcı olarak sonsuz mutsuz olmaya yazgılısınızdır. Bu anlayış Antik Çağ'ın dünyevi mutluluk anlayışından mutlak bir kopuşu simgeler. Mutluluk artık, bu dünyanın değil, öteki dünyanın kapsamı içindedir. Bu dünya olsa olsa, öteki dünyadaki mutluluğun sınav yeri olarak sonlu bir huzursuzluk, acı, ızdırap ve dolayısıyla mutsuzluk mekanıdır.

Yeni-Platoncu düşünce geleneğinden epeyce etkilenen ve bu gelenek ile Hristiyanlığın oldukça benzeştiğini düşünen Aziz Augustinus (354-430), hakikat ile Tanrı sözünü, Tanrı'nın buyruklarına uygun yaşamı da öte dünyadaki mutlulukla birleştirir. O, mutluluğu dünyevi varlıklarda aramadığını açıkça ifade eder: "Geçici varlıklar bize mutluluk vermez."[31] Bu şekilde o, mutluluk ile ebedi olan arasında zorunlu bir ilişki olduğunu kabul eder.

Eğer mutluluk için zorunlu olan ebediyetse bu sonsuzluk ne ya da kimde bulunur? Augustinus bu soruyu herhangi bir tereddüte düşmeden "Tanrı" diye cevaplandırır: "İnsan senin yanında değişmez bir huzur ve rahat bir yaşam bulur. Senin yanına giren Rabb'in sevincine ortak olur. Buradaki kişi yetkin iyilikte tam mutluluğu tadacak ve korkuyu tanımayacaktır."[32] Ya da Tanrı'ya şöyle seslenirken: "Oysa sen, evet sen kendin ebedi mutluluğun kendisi değil misin?"[33] Bu iki pasajın da açık kıldığı gibi, Orta Çağ düşünce dünyasının en etkili isimlerinden Augustinus, mutluluk için ebedi olanın gerekli olduğunu, ebedi olanın da Tanrı olduğunu, mutluluğun yalnızca Tanrı ile mümkün olabileceğini iddia eder.

Skolastik dönemin bir filozofu olarak Thomas Aquinas'a (1225-1274) gelirsek, nasıl Augustinus Platon'un düşünceleri ile Hristiyanlığı uzlaştırmaya çalıştıysa o da Hristiyanlığı Aristoteles'in felsefesiyle uzlaştırmaya çalışır. Buradaki konumuzla bağlantılı olarak ele alırsak Aquinas, daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız Aristoteles etiğine doğaüstü bir kavrayış ve bu bağlamda teolojik erdemler ekler.[34] Bu erdemler iman, umut ve aşktır ve Aquinas'a göre insan bu

[31] Augustinus, **İtiraflarım**, çev. Dominik Pamir, 4. Basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2016, s. 71.
[32] Augustinus, s. 41.
[33] Augustinus, s. 152.
[34] Cevizci, s. 350.

erdemler vasıtasıyla Tanrı'ya yönelir. İnsanın nihai amacı ise bu dünyadaki mutluluk değil, söz konusu erdemler sayesinde ve Tanrı'nın lütfuyla kazandığı kusursuz ve ebedi saadettir. Thomas Aquinas'a göre Aristotelesçi etik bu dünyadaki sınırlı ve kusurlu mutluluk için yeterli olabilir fakat hakiki mutluluk Tanrı ve onun inayeti olmadan mümkün olmaz. Dolayısıyla onun için gerçek mutluluğun yurdu öte dünyadır.[35]

Görüldüğü üzere felsefi sistem ve düşüncelerinde farklılaşsalar da Orta Çağ düşünürleri olarak Augustinus ve Thomas Aquinas gerçek mutluluğun Tanrı ile öteki dünyada mümkün olduğu konusunda hemfikirdirler. Böylece onlar, dünyevi mutluluğu küçümseyen ve gerçek mutluluğun yalnızca öte dünyada mümkün olduğuna inanan ortalama bir Hristiyan teolojik dünya görüşünü felsefi olarak temellendirmekle yetinirler. Aydınlanma dönemine geldiğimizde ise durum değişecek, mutluluk deyim yerindeyse gökyüzünden yeryüzüne inip demokratikleşecektir.

1.3. AYDINLANMA ÇAĞI: DÜNYEVİ MUTLULUK

Aynı zamanda entelektüel ve toplumsal bir hareket olarak tanımlanan Aydınlanma Çağı'nın temelleri, 16. ve 17. yüzyılda gerçekleşen bilimsel devrimde ve modern bilimin doğuşunda yatar ve bu dönem tarihsel olarak 18. yüzyılı kapsar. Modern bilimin doğayı açıklamak ve onun yasalarını keşfetmek konusundaki başarılarına şahit olan Aydınlanmacı düşünürler, söz konusu bilimsel yaklaşımı insan ve toplum bilimlerine uyarlamak suretiyle insanın bu dünyadaki durumunu iyileştirmeyi amaç edinirler. Aydınlanma Çağı'nın genel kabulüne göre, insanın ve içinde yaşadığı toplumun durumunun iyileşebilmesi için bu iyileşmeyi sağlayacak nedenleri ve koşulları sağlam bir bilimsel yöntemle ortaya koyup anlamak gerekir.[36] Böylece David Hume'un insan bilimleri olarak adlandırdığı alana ilgi artar ve insan doğasının daha iyi anlaşılması için düşünsel bir faaliyete girişilir.[37] Aydınlanma Çağı

[35] Russell, Katolik Felsefesi, s. 265.
[36] Ritchie Robertson, **The Enlightenment**, Penguin Books, New York, 2020, (Enlightenment), s. 55.
[37] Robertson, Enlightenment, s. 59.

düşünürleri, insanın ve içinde yaşadığı toplumun doğru şekilde anlaşılabilmesi için din, gelenek ya da devlet gibi herhangi bir otoriteye değil,[38] bizzat insan aklına başvurulması gerektiğini kabul eder. Immanuel Kant'ın "Aklını kullanma cesaretini göster!"[39] cümlesi, insan aklını tek otorite olarak tanıyan aynı yaklaşımın bir ifadesi olarak da yorumlanabilir.

Aydınlanmacı düşünürlere göre insan doğası bilimsel temele dayanan bir yöntemle daha açık ve doğru bir şekilde ortaya konuldukça, insanın doğuştan bilgi sahibi olup olmadığı türünden epistemolojik sorular, insanın eyleme geçerken temel motivasyonunun ne olduğu gibi psikolojik sorular ve insanın nasıl ve ne için eylemde bulunması gerektiği biçimindeki ahlaki sorular bir bir yanıtlanacaktır ve insan özlemini çektiği mutluluğa sonunda erişecektir. Filozofların eserlerine verdikleri isimlerden de insan doğasına dair artan ilginin izini sürmek mümkündür. John Locke'un *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme,* David Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* ve Adam Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* isimli eserleri bu duruma birer örnek teşkil eder.

Aydınlanma Çağı'nda düşünürler tarafından insan doğası üzerine farklı yaklaşımlar benimsenir. Örneğin insanın epistemolojik yetisiyle ilgili olarak John Locke (1632 - 1704) ve David Hume (1711 - 1776), bilginin içeriğinin deneyimden türediğini öne sürerken Étienne Bonnot de Condillac (1714 - 1780) daha da ileri gidip bilginin içeriğiyle beraber bütün zihinsel yetilerin de deneyimden türediğini iddia eder.[40] İnsanın psikolojik doğası ile ilgili olarak örneğin David Hume, Adam Smith (1723 - 1790) ve Francis Hutcheson (1694 - 1746) insanın özünde bencil olmadığını, başka insanların durumlarına dair bazı kaygılar taşıdığını ve insanın diğer insanlara belirli bir ilgi duyduğunu öne sürer. Nitekim David Hume insanın diğer insanlara belirli bir ilgi duymasını sağlayan özelliği ile ilgili olarak şöyle söyler: "İnsan doğasının, hem kendi içinde hem de sonuçları açısından, başkalarına sempati duyma ve iletişim yoluyla onların eğilimlerini ve duygularını, bizimkinden

[38] Robertson, Enlightenment, s. 14.
[39] Immanuel Kant, ""Aydınlanma nedir?" sorusuna yanıt", çev. Nejat Bozkurt, https://web.itu.edu.tr/girayg/comprehensive/docs/Kant%20-%20Aydinlanma%20Nedir.pdf, (12.12.2025), (Aydınlanma nedir?), s. 1.
[40] Robertson, Enlightenment, s. 284.

ne kadar farklı veya hatta zıt olursa olsun, kabul etme eğiliminden daha dikkat çekici bir özelliği yoktur."[41] Benzer şekilde Adam Smith için de insan, özünde başkalarının durumuna ilgi duyan bir canlı olup bencilce olmayan ve sempati olarak adlandırılan zihinsel bir kapasiteye sahiptir.[42] Bu görüşün aksine örneğin Bernard Mandeville (1670 - 1733), insanın özünde bencilce hareket ettiğini ve psikolojik anlamda egoist bir yapısı olduğunu belirtir. Ona göre toplumsal yapı temelde, açlık, cinsel arzu ya da sevgi ve nefret gibi insanın bütün bencilce duygularını ehlileştirmeye yaramaktadır.[43]

Yukarıda verilen örneklerden de görüldüğü üzere Aydınlanma Çağı'nda insan doğasıyla ilgili olarak insanın özünde bencil olduğunu öne süren yaklaşımlarla özgeci olduğunu varsayan birbirinden farklı düşünceler benimsenir. İnsanın temelde neyi aradığının araştırılmasının bir amacı da esasında, neyi araması gerektiği sorusuna bir cevap bulmaktır. Bu da bizi insanın ahlaki davranışlarına dair incelemelere götürür.

Aydınlanma Çağı düşünürleri, doğa bilimlerinden aldıkları ilhamla nasıl ki insanı ve toplumu incelerken herhangi bir otoriteye başvurmadan yalnızca akla başvurmayı tercih ettilerse, benzer şekilde insanın ahlaki bilgisi için yine bilimsel akıl yürütmeye başvurmayı seçerler. Bu da Orta Çağ'da başvurulmuş bir otorite kaynağı olarak dini temel almayan seküler ahlak anlayışlarını ortaya çıkarır. Aydınlanma Çağı'nda etkili olan bir düşünür olarak III. Shaftesbury Kontu olan Anthony Ashley-Cooper (1671 - 1713), seküler bir ahlak anlayışını örneklendirerek dinden bağımsız bir ahlakımız ya da vicdanımız olduğunu söyler. Ona göre neyin doğru ya da yanlış olduğunu anlamak için Tanrı'nın bunu bize iletmesine gerek yoktur. Eğer bir kişi hastalıklı bir ruha sahip değilse neyin doğru ve yanlış olduğunu ayırt edebilecek bir doğal ahlaki yetiye sahiptir.[44] Aydınlanma için önemli bir başka düşünür olan Francis Hutcheson (1694-1746) da Tanrı'dan bağımsız bir ahlaki duygumuz olduğunu ve ahlaki kavramların temelde haz ve acıdan türediğini öne sürer.[45] Ona göre ahlaki olarak iyi olandan haz duyarız ve haz duyduğumuz nesneye

[41] Robertson, Enlightenment, s. 280.
[42] Robertson, Enlightenment, s. 270.
[43] Roy Porter, "Enlightenment and Pleasure", **Pleasure in the Eighteenth Century**, (Ed. Roy Porter, Marie Mulvey Roberts**),** MacMillan Press, London, 1996, s. 7.
[44] Robertson, Enlightenment, s. 267.
[45] Robertson, Enlightenment, s. 269.

de iyi deriz. Örneğin başka birisine iyilik yapmak bize haz verir ve bu şekilde, birisine yardım etmenin ahlaken iyi olduğu düşüncesine varırız.

İnsan davranışlarını ve ahlaki kavramlar olarak iyi ve kötünün kaynağını açıklarken haz ve acıya başvuran bir başka düşünür de John Locke'tur. Nitekim kendisi Aydınlanma Çağı'nın en etkili düşünürlerindendir. O, şöyle söyler:

> *Haz ve acı, belli nesnelerin ya zihinlerimizdeki ya da bedenlerimizdeki değişik derecelerdeki etkileriyle üretilmiş olduğundan, bizde bir haz üretme özelliği olan şeye iyi, bizde bir acı üretme özelliği olan şeye de kötü diyoruz; çünkü bunlarda mutluluğumuzun ve mutsuzluğumuzun kendilerine bağlı olduğu haz ve acı üretme özelliği vardır.*[46]

Bu şekilde John Locke, ahlaki kavramlar olarak iyi ve kötüyü ve bununla bağlantılı olarak mutluluk ve mutsuzluğu insanın psikolojik yapısına başvurmak suretiyle, herhangi bir dini temele dayanmadan açıklamaktadır.

Adam Smith ise, insanın ahlaki boyutunu ele alırken onu öncelikle sosyal bir varlık olarak kavrar. Ona göre insan, söz konusu sosyal yapı içinde neyin iyi neyin kötü olduğunu öğrenerek ahlaki bir şema edinir. İnsan, davranışları içinde yaşadığı topluluk tarafından onaylandığında haz, onaylanmadığı zaman acı duyacak şekilde bir davranış modeli edinir. Böylece Adam Smith'e göre insanın davranışlarının temelinde başkalarının onayına tabi olan haz ya da acı vardır.[47]

Seküler bir ahlak anlayışını temellendirmek amacıyla yazan bir başka önemli düşünür ise David Hume'dur. David Hume açısından insan sosyal bir varlık olup yukarıda değinildiği gibi o özünde tamamen bencilce bir güdüye sahip değildir. David Hume açısından eylemin temelinde akıl değil, duygu bulunmaktadır. İnsan, haz ve acıya karşılık gelen duygu durumları sonucunda eyleme geçer. Böylece Hume için, ahlaki kavramlarımızın temelinde haz ya da acı yer almaktadır.[48] Hume, hazları takip etmenin son derece doğal olduğunu ifade etse de,[49] onun için tek amaç hazları takip etmek değildir. Etiğinde insanın başka insanlara duyduğu ilgiye değinen Hume, sempati kavramını ahlak analizine dahil ederek insanlar arasında bir duygudaşlık olduğunu ifade eder.

---

[46] John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, 11. Baskı, Serbest Kitaplar Yayıncılık, Ankara, 2023, s. 198.
[47] Robertson, Enlightenment, s. 271.
[48] Cevizci, s. 634.
[49] Porter, s. 14.

Denis Diderot'un (1713-1784) editörlüğünü yaptığı, Fransız Aydınlanma'sının bir ürünü olan ve Aydınlanma'nın toplumsallaşması için birçok yazarın katkı sağladığı Ansiklopedi, seküler bir ahlakla beraber hoşgörü temelinde insani bir yaklaşım sunar.[50] Buna göre bu ahlak anlayışı bilimsel yönteme dayanmalı ve bütün insan topluluklarının mutluluğuna katkı sağlayacak şekilde ortaya konmalıdır.

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Aydınlanmacı düşünürler, iki büyük güç olarak din ve geleneğin otoritesini kabul etmeyip insanın ahlaki bilgisinin kaynağı ile ahlaki kavramlar olarak iyi ve kötü kavramlarını, insan doğasının çözümlenmesine başvurarak ortaya çıkarmaya çalışırlar. Böylelikle seküler bir ahlak anlayışını benimserler. Bununla beraber insan doğasının, doğa bilimlerinin yöntemi örnek alınarak araştırılması ve Rene Descartes (1596 - 1650) ile beraber evrenin mekanik yasalara göre işleyen bir yapı olarak anlaşılması, insan doğası ile haz ve acı gibi duyguların da yasalara tabi olarak kavranmasına yol açar. Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, ahlaki kavramlar bu gibi psikolojik süreçlerin bir sonucu olarak anlaşılır. Böylece, insanın özgür istemesi tehlikeye düşer. Nitekim daha sonra ele alacağımız gibi Kant, Aydınlanmacı geleneğin mutluluk anlayışını eleştirirken tam da bu sorundan hareket eder ve mutluluk ile özgürlük ilişkisini sorunsallaştırır.

Şimdi konumuza geri dönersek, o halde Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışının temel olarak dört özelliğinden bahsedilebilir. İlki mutluluğun bu dünyada gerçekleşmesi gerektiği fikridir. Böylece Aydınlanmacı düşünce Orta Çağ'ın aksine, mutluluğun cennette gerçekleşeceği düşüncesine karşı çıkar ve Hristiyanlığın mutluluk anlayışına tamamen aykırı bir tutum benimser. İkinci olarak Aydınlanmacı düşünürler için, mutlu bir toplum, aklı ve bilimsel yöntemi temel alan sosyal ve politik bir düzenle mümkündür. Söz konusu sosyal ve politik düzen gerçekleşmeden toplumun mutluluğundan bahsedilemez. Aydınlanmacı düşünürler, bilimdeki ilerleme doğanın yasalarını sistemli hale getirdikçe bunu doğru bir politik ve ahlaki

[50] Milan Zafirovski, **The Enlightenment and Its Effects on Modern Society**, Springer Science+Business Media, New York, 2011, s. 61.

düzenin takip edeceği hususunda hemfikirdirler.[51] Newtoncu evrenin düzenliliğini ve yasalarını örnek alan düşünürler, daha iyi bir dünya ve mutlu bir toplum için insani dünyanın da yasalarının keşfedilmesi gerektiğini düşünürler.[52] Üçüncü olarak Aydınlanmacılar için hayatın, toplumun, politik düzenin daha açık ve kısa bir ifadeyle bütün bir yaşamın amacı mutluluktur. Böylece Aydınlanmacı düşünce, mutluluğu yaşamın nihai amacı olarak ele alır ve bu amaca erişilmesi için izlenmesi gereken rasyonel bir yöntemi benimser; bununla beraber bu amacın söz konusu yöntem takip edildiğinde gerçekleşeceğine inanılır. Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışının bir diğer özelliğiyse mutluluğun haz temelinde anlaşılmasıdır; fakat bu yaklaşım basitçe her hazzın aynı değerde olduğu anlamına gelmez. Birçok Aydınlanmacı düşünür Epikürosçu anlamda mutluluğun hazla olan bağlantısını onaylar.[53] Aydınlanmacı düşünürlerin genel kabulüne göre mutluluğun temelinde yer alan hazlar yalnızca bedensel ya da cinsel hazlar değildir. Bununla beraber erdem de hazdan ayrı olmak zorunda değildir. Erdemli olmaktan, iyilik yapmaktan ya da fedakarca davranmaktan da haz alınabilmesi mümkündür.[54] Haz ile ilgili olarak söylenenlerle beraber Aydınlanma Çağı'nda "İyi hissetmek bir iyidir." şeklindeki düşünce, oldukça yaygın ve kabul görmüş bir düşüncedir.[55] Böylece Aydınlanmacı düşünürler hazzı meşrulaştırarak Orta Çağ'ın ve Antik Çağ'ın hazzı küçümseyip aşağı gören tavrını reddederler.

Yukarıda ifade edilen duruma iyi bir örnek Voltaire'dir. Fransız Aydınlanması'nın en önde gelen düşünürü olan Voltaire (1694 - 1778), dini ve geleneksel otoriteye karşı çıkarak[56] tıpkı diğer Aydınlanma düşünürleri gibi seküler bir ahlak anlayışını benimser. Voltaire için herhangi bir ahlaki davranışın meşruiyeti onun toplumsal mutluluk ve refaha yaptığı katkıda saklıdır.[57] Voltaire'nin savunduğu

[51] William Bristow, "Enlightenment", https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/#RelEnl, (29.10.2025).
[52] Darrin M. McMahon, "From the Happiness of Virtue to the Virtue of Happiness: 400 B.C.-A.D. 1780", **Daedalus**, Cilt: 2, Sayı: 133, 2004, (HVVP), s. 14.
[53] Ritchie Robertson, "Happiness and The Enlightenment", **The Routledge History of Happiness**, (Ed. Katie Barclay, Darrin M. McMahon, Peter N. Stearns), Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2024, (HTE), s. 204
[54] Porter, s. 10.
[55] McMahon, HVVP, s. 14.
[56] Cevizci, ss. 666-668.
[57] Cevizci, s. 672.

seküler ahlakla bağlantılı olarak onun için mutluluk, içinde yaşanılan dünyayla ilgili bir meseledir. Bu dünyanın mutluluğunu da açıkça şu şekilde ifade eder: "Cennet benim olduğum yerdedir."[58] Voltaire mutluluk anlayışında aynı zamanda ve doğal olarak hazza önemli bir yer vererek mutluluğu haz temelinde anlar. Onun için mutluluk hazdan ibaret olmasa da hazla mutluluk arasında önemli bir bağlantı vardır. Voltaire, mutluluğu hazların birbirini izleyen bir tür birleşimi olarak ifade eder: "Zevk, hoş ve kısa süreli bir duygudur; mutluluk ise bir duygu olarak, zevklerin birbirini izlemesi olarak kabul edilir."[59]

Fransız Aydınlanması'nın düşünürlerine göre insanoğlunun bu dünyada mutluluğa erişebilmesi için doğru bir politik ve toplumsal düzende yaşaması gerekir. Nitekim Voltaire ve diğer Fransız Aydınlanmacı düşünürler modern devletin ve hükümetin ana işlevinin insanların mutluluğunu temin etmek ve onları erdemli kılmaya teşvik etmek olduğunu ifade ederler.[60] Mutluluğun insan hayatının amacı olması da Ansiklopedi'de açıkça ortaya konur. İnsanoğlu, "sefaletten mutluluğa doğru" ilerleyişini bilimsel ve aklı temel alan bir yöntemle gerçekleştirmelidir.[61]

Fransız Aydınlanması düşünürlerinin yanı sıra Erken Alman Aydınlanma'sının bir mensubu olan Christian Wolff da (1679 - 1754), tıpkı Fransız Aydınlanma düşünürleri gibi devletin kamusal mutluluğu teşvik etmekle görevli olduğunu ve bununla ilgili olarak gerekli kamusal tedbirleri hayata geçirmesi gerektiğini ileri sürer.[62]

Adam Smith, mutluluğun yaşamın nihai amacı olduğunu ve bu dünyada gerçekleşmesi gerektiğini ifade ederken doğanın Yaratıcı'sının yalnızca insanın değil bütün bir canlılığın mutluluğunu amaçladığını belirtir.[63] Adam Smith'e göre mutluluğun bu dünyada gerçekleşebilmesi için bilimsel yöntemi temel alan bir iktisadi ve politik düzenin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu sosyal ve politik

[58] Darrin M. McMahon, "The Pursuit of Happiness in History", **The Science of Subjective Well-Being**, (Ed. Michael Eid, Randy J. Larsen), The Guilford Press, New York, 2008, s. 86.
[59] Robertson, HTE, s. 205.
[60] Zafirovski, s. 62.
[61] Zafirovski, s. 61.
[62] Robertson, Enlightenment, s. 27.
[63] Robertson, HTE, s. 200.

düzen bir ticaret toplumu olup Adam Smith devletin serbest ticareti desteklerken tekelciliği önlemek için tedbirler alması gerektiğini ifade eder.[64]

Aslında mutluluğu yaşamın temel hedefi olarak gören ve bu hedefin de bilimsel-teknolojik, siyasal ve ekonomik araçlar vasıtasıyla gerçekleşeceğine inanan bu tür yaklaşımların temelinde mutluluğun haz temelinde ele alınması yatar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, örneğin John Locke ahlaki kavramlar olarak iyi ve kötünün kaynağını haz ve acıda bulur, bununla beraber o haz ve acıyı mutluluk ve mutsuzlukla ilişkilendirir. Nitekim Locke, insanın bu dünyadaki nihai amacının da mutluluk olduğunu şu şekilde ifade eder: "İnsanın görevi, yaşam, sağlık, rahatlık ve zevke hizmet eden doğanın nimetlerinden yararlanarak ve başka bir yaşamın rahat umutlarıyla bu dünyada mutlu olmaktır."[65]

Tıpkı John Locke gibi mutluluğun temelini haz ve acıda gören bir başka düşünür Francis Hutcheson'dur. Newton'un doğayı açıklamak için kullandığı matematiksel yöntemden oldukça etkilenen ve bu yöntemi mutluluğun hesaplanması için de kullanmak isteyen Hutcheson, mutluluğun hesaplanması için bir formül önerir. Jeremy Bentham (1748-1832)'dan daha önce en çok sayıda insanın mutluluğu ilkesinden bahseden de yine Hutcheson'dur.[66] Mutluluğun, doğa bilimlerinde kullanılan matematiksel yöntem yoluyla hesaplanması girişimi en yetkin ifadesini Jeremy Bentham'ın faydacılığında bulur. Tıpkı Hutcheson gibi Bentham da haz ve acının hesaplanması yoluyla mutluluğun ifade edilebileceğini öne sürer. Bentham'ın faydacılığı, "doğru ve yanlışın ölçütü maksimum sayıda insanın maksimum seviyede mutlu olmasıdır"[67] biçiminde ifade edilen ilkeyi temel alır ve kamusal politikaların vatandaşların mutluluğunu arttırmasına yönelik düzenlenmesi gerektiğini destekler.[68] Bu şekilde Bentham, mutluluğun bu dünyada gerçekleşmesi gerektiğini, doğru bir politik ve kamusal düzenle gerçekleşebileceğini ve bununla beraber mutluluğun hazza erişmek ve acıdan kurtulmakla ilgili olduğunu iddia eder.

[64] Cevizci, s. 645-646.
[65] Robertson, Enlightenment, s .21
[66] Robertson, HTE, s. 202.
[67] Antony Kenny, **Modern Dünyada Felsefe**, 3. Basım, Küre Yayınları, İstanbul, 2021, s. 16.
[68] Porter, s. 15.

Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışının yansımaları, tıpkı felsefede olduğu gibi edebiyatta da görülebilir. Örneğin bir şair olan Alexander Pope, İnsan Üzerine Deneme'nin IV. Kitabına "Mutluluk! Varlığımızın sonu ve hedefi" diyerek başlar.[69] Bununla beraber Johann Wolfgang von Goethe, insanın dünyadaki mutluluğunun evrenin amacı olduğunu şöyle ifade eder: "Güneşlerin, gezegenlerin, ayların, yıldızların, galaksilerin, kuyruklu yıldızların ve nebulaların tüm bu çabaları, mutlu bir insan bilinçsizce kendi varlığının tadını çıkarmadıkça ne işe yarar?"[70]

Ancak şunu da belirtelim: Aydınlanma Çağı'nda yaşanan gelişmelere paralel olarak mutluluk anlayışında iki önemli değişiklik meydana gelir. Aydınlanma Çağı, bütün bir toplumun durumunun iyileştirilip mutlu kılınmasını amaçladığı için onun mutluluk anlayışı "demokratik"tir. Nitekim Antik Çağ'ın hiyerarşik köle toplumunda mutluluk insanların çoğunluğu için pek mümkün değildir. Orta Çağ'da ise yalnızca inanç sahibi insanların öteki dünyada mutlu olacağına inanılır. Bu noktada Aydınlanma Çağı hem Antik Çağ hem de Orta Çağ'dan farklılaşır. Aydınlanma Çağı'nın genel düşünme eğilimine göre, herkes mutlu olabilir ve üstelik herkes kendi seçtiği yolda mutlu olma olanağına sahiptir. Bu anlayışa uygun olarak Ansiklopedi'de şu retorik soru sorulur: "Herkes kendi isteğine göre mutlu olma hakkına sahip değil midir?"[71]

Mutluluk konusundaki ikinci önemli değişim, mutluluğun bu dünyada mümkün olduğuna beslenen inançtır. Bu şekilde 18. yüzyılda insanın bu dünyadaki beklentileriyle ilgili olmak üzere bir devrim gerçekleşmiştir. Bu dünya artık ne öte dünyaya bir hazırlık mekanı ne de acının yani mutsuzluğun asıl, mutluluğun ise istisna olduğu bir yerdir. Bu muazzam yenilikle insanoğlu artık bu dünyada da mutlu olmayı umabilir.

Bu bölümde mutluluk kavramının Antik Çağ'dan Aydınlanma'ya uzanan süreçte geçirdiği dönüşümleri ele almaya çalıştık, şimdi bu tarihsel çerçevede Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışlarını incelemeye geçebiliriz. Tarihsel kronolojiyi takip ederek Aristoteles'le başlamak uygun olacaktır.

---

[69] Robertson, HTE, s. 200.
[70] Robertson, HTE, s. 210.
[71] McMahon, PTP, s. 13

İKİNCİ BÖLÜM
ARİSTOTELES: EN YÜKSEK İYİ OLARAK MUTLULUK

2.1. ARİSTOTELES'İN ETİK ESERLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Aristoteles için mutluluğun ne anlama geldiği, onun felsefi sisteminde mutluluğun nerede ve nasıl tanımlandığı türünden sorulara cevap aramaya geçmeden, öncelikle onun bu konuda yazmış olduğu eserler hakkında yararlı ve akılda tutulması gereken bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere genel olarak Antik Yunan felsefesinde spesifik olarak Aristoteles'te mutluluk konusu, ahlak felsefesi ya da etiğin, bir başka deyişle pratik felsefenin uğraş alanıdır. Aristoteles, etik alanında üç eser vermiş olup -bütün eserlerin kendisine ait olduğu tartışmalı olsa da[72]- bu eserler Nikomakhos'a Etik (NE), Eudemos'a Etik (EE) ve Magna Moralia (MM) diğer adıyla Büyük Etik'tir. Hangisinin hangisinin türevi olduğu, hangisinin önce veya sonra yazıldığı konusunda bazı tartışmalar vardır. Fakat yapılan çalışmalarda ana kaynak olarak NE'nin referans alındığı kolaylıkla söylenebilir. Kimse NE'ye ağırlık vermeden ne Aristoteles'in etiği ne de mutluluk anlayışı konusunda tartışmamaktadır; dolayısıyla Aristoteles'in diğer etik kitaplarına görece daha az referans verilmektedir. Bunun sebebi kolayca anlaşılabilir. Bu üç eser arasında en derinlikli, en kapsayıcı ve en bütünü NE'dir.

EE'nin tamamının sekiz kitap olduğu düşünülüyor; ancak EE yazmanlarca çoğaltılırken, 4., 5. ve 6. kitapların, NE'nin 5., 6., ve 7. kitaplarıyla örtüşmesinden ötürü EE'nin söz konusu kitaplarının çoğaltılmadığı ve EE'den çıkarıldığı tahmin ediliyor.[73] Terence H. Irwin'in belirttiği gibi NE, süreksiz ve bölünmüş bir eser yani birbirinden farklı el yazmalarının sonradan bir araya getirildiği bir eser olabilir. Bununla beraber Irwin'in de dile getirdiği gibi NE'nin dostluk üzerine olan 8. ve 9.

[72] Christopher Shields, "Aristotle's Philosophical Life and Writings", **The Oxford Handbook of Aristotle,** (Ed. Christopher Shields)**,** Oxford University Press, New York, 2012, s. 28.
[73] Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 3. Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2024, (EE), s. 7.

kitapları, NE için gereğinden fazla uzun gözükmektedir. Bu kitaplar ayrı bir deneme olarak kaleme alınmış ve sonradan NE'ye eklenmiş olabilir.[74] Bunun yanında EE'de üç tür yaşamdan söz edilirken -haz yaşamı, siyaset yaşamı ve felsefeci ya da *teoria* yaşamı- NE'de dördüncü bir yaşamdan söz edilmesi -ticaret yaşamı- ve yine NE'de *teoria* bahsinin daha uzun bir şekilde ele alınması, NE'nin EE'den sonra yazılıp EE'deki bazı eksikleri tamamladığı şeklinde yorumlanabilir. Söz edilenlerden hareketle NE'nin daha kapsamlı olduğu ve daha sonra yazıldığı kabul edilirse ana kaynak olarak kullanılması, bununla beraber MM'nin tartışmalı orijinalliği sebebiyle EE'nin MM'den daha fazla ağırlık verilerek referans alınması uygun gözükmektedir. Biz de bu çalışmamızda yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı Aristoteles'te mutluluk konusunu araştırırken daha çok NE ve EE üzerinde yoğunlaştık. Bununla beraber gerektiğinde MM'den de yararlandık.

2.2. MUTLULUK YA DA *EUDAIMONIA*

Aristoteles'in eserleri Türkçeye çevrilirken mutluluk şeklinde karşılanan Yunanca kelime "*eudaimonia*"dır. Bizim bugün mutluluktan anladığımız şey, tam olarak Aristoteles'in kastettiğiyle aynı olmadığı için, bu konudaki çeviri tartışmalarına da kısaca değinmekte fayda vardır. "*Eudaimonia*" kelimesi İngilizcede "happiness" şeklinde karşılanmakta fakat kimi araştırmacılar tarafından "well-being", "living a good life" ya da "flourishing" çevirilerinin daha uygun olduğu düşünülmektedir.[75] Bu kavramlar Türkçede sırasıyla "iyi (durumda) olmak", "iyi bir hayat yaşamak" ve "gelişmek/başarılı olmak" olarak karşılanabilir. Zaten Aristoteles'in kendisi de bizzat bu görüşü destekleyecek mahiyette açıklamalar yapar. O, hem sıradan insanların hem de seçkin kişilerin mutluluğu iyi yaşamayla ve iyi durumda olmayla bir tuttuğunu[76] ileri sürer. Dolayısıyla mutluluğun, söz edilen anlamları da ihtiva edecek biçimde çok anlamlı düşünülmesi yararlı olacaktır.

---

[74] Terence H. Irwin, "Conceptions of Happiness in the Nicomachean Ethics", **The Oxford Handbook of Aristotle,** (Ed. Christopher Shields)**,** Oxford University Press, New York, 2012, s. 540.
[75] Dan A. Synnestvedt, "Happiness Through the Ages: A Sketch", https://swedenborg-philosophy.org/wp-content/uploads/2017/09/2006-Vol-109-No-1-2-January-June_Part3.pdf, (23.10.2025), s. 2.
[76] Aristoteles, NE, s. 11.

Şimdi, mutluluğu tartışırken nasıl ve nereden başlamalıyız? Öncelikle onun ne türden bir şey olduğunu ortaya koymak faydalı olur. Mutluluk, istenen ve arzulanan bir şey olduğuna göre, o bir amaçtır. İnsanlar da bazı iyileri ya da iyi olduğuna inandığı şeyleri arzuladığına göre mutluluğun da bir iyi olarak ele alınması uygun olur. Zira Aristoteles de NE'ye, ilk olarak iyiyi ele alıp onu tanımlayarak başlar. İyiyi, "her şeyin arzuladığı şey" olarak dile getirmenin yerinde olduğunu belirtir.[77] Fakat burada Aristoteles'in, iyiyi Platon gibi her şey için aynı şekilde geçerli yekpare bir "*idea*" olarak[78] kavramadığını belirtmek gerekmektedir. Ona göre her şeyin iyisi kendine göre ve kendine has olup her şey sonunda kendi iyisini hedefler.[79]

İyinin genel olarak tanımı verildikten sonra ondan kaç şekilde söz edildiğini de göstermek gerekir. Aristoteles bu konuda iki farklı bakış açısı ileri sürer. İlki şudur: İyi denilen şeylere iki anlamda iyi denilmektedir. Birinciler kendileri uğruna iyi ismini alırken, diğerlerine bunların uğruna iyi denir.[80] Örneğin *phronesis*[81], erdem ya da onur kendi başına iyiyken, bunların meydana gelmesine yardımcı olanlar da bir anlamda iyidir. İyi, diğer anlamıyla üç kısma ayrılmış olup bunlar dış iyiler, ruhla ilgili iyiler ve bedenle ilgili iyilerdir.[82] Örneğin zenginlik ve iktidar dış iyilere örnekken, sağlık ve güç bedensel iyilere, bilgelik ve akıl ruhla ilgili iyilere örnek olarak verilebilir.

Sözü edilen kendi başına iyiler arasında daha iyi mümkünse acaba en iyi nedir? Bu sorunun anlamı, iyiler istendiğine göre, en iyinin en çok istenmesi, bu iyinin bilgisinin yaşam için oldukça önem arz etmesinde kendini gösterir. Burada Aristoteles, en iyiyi araştıran alanın en önde gelen olduğunu, bunun da siyaset olduğunu söyleyip bütün diğer amaçların siyaset tarafından kapsandığını dile

[77] Aristoteles, NE, s. 9.
[78] Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 47. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 234.
[79] Aristoteles, EE, s. 20.
[80] Aristoteles, NE, s. 15.
[81] Yunanca'da "*phronesis*" olarak geçen erdem, Türkçeye "pratik bilgelik", "aklı başındalık" ya da "basiret" olarak çevrilebilir. Aristoteles bu erdemi, eylem alanında doğru olanı uygulamakla ilgisinde ele alır.
[82] Aristoteles, NE, s. 19.

getirir.[83] Bununla beraber aynı yerde kentin iyisinin kişinin iyisinden daha önemli olduğunu ifade eder. En iyi eğer mümkünse onun için bazı ölçütler belirlemek yerinde olacaktır. Aristoteles, en iyi olanı belirlemek için iki ölçüt seçer. İlki "sadece kendisi için tercih edilme" özelliğiyken diğeri ise "kendine yeter olma"dır.[84] Bunlardan ne anlaşıldığı açıklandığı takdirde mutluluğun ne türden bir iyi olduğu da açığa çıkacaktır. Sadece kendisi için tercih edilme ile kastedilen, yalnızca kendisi için istenmek, başka bir şey için ya da başka bir şeyin uğruna hiçbir zaman istenmemektir. Mutluluk dışında, kendisi için istenen bazı başka şeyler de vardır, örneğin onur, akıl ve haz bunlara birer örnektir. Fakat bunlar hem kendileri için hem de mutluluk uğruna istendiği için mutluluktan farklıdırlar. Aynı yerde ikinci ölçüt olan kendine yeter olma ise "yaşamı tercih edilecek kılan ve hiçbir eksiği bulunmayan" olarak açıklanır. Şimdi yukarıda kendileri uğruna iyi olanlardan ve mutluluğun da bu iyilerden olduğunu söylemiştik. Ancak burada bir ayrımı ortaya koymakta fayda var. Mutluluğun diğer iyilerden daha iyi ya da en iyi olarak anlaşılması, onun diğer iyilerle girmiş olduğu niceliksel bir ilişkinin sonucu değildir. Aristoteles'in de açıkça ifade ettiği gibi o, "başka şeyler arasında sayılamaz" ve diğer iyilerin ona eklenmesiyle daha iyi olmaz.[85] O, diğer iyilerden niteliksel ve özsel olarak farklı ve iyidir. Onun iyi olması, diğer iyilerle arasındaki bir derece farkından değil, bir değer farkından kaynaklanır. Buraya kadar açıklananlardan mutluluğun türsel olarak nasıl bir iyi olduğu, onun en iyi şey olmak bakımından diğer iyilerden niteliksel olarak, sadece kendisi için tercih edilmek ve kendine yeter olmak özellikleri ile nasıl ayrıldığını göstermiş olduk.

Şimdiye kadar aslında mutluluk hakkında biçimsel anlamda bir belirleme yapıldı. Ama daha önemli ve asıl olanı ise onun içeriksel belirlenimini yapmaktır. Mutluluğun yukarıda açıklanan iki özelliğinden hemen sonra Aristoteles, literatürde "işlev argümanı" (function argument) olarak geçen argüman ile tartışmaya devam eder. Aristoteles, mutluluğun anlaşılması için insanın işinin ne olduğunun anlaşılması gerektiğini düşünür.[86] Burada insanın işiyle, onun bir amaç için, tıpkı bir

[83] Aristoteles, NE, s. 10.
[84] Aristoteles, NE, s. 17.
[85] Aristoteles, NE, s. 17.
[86] Aristoteles, NE, ss.17-18.

nesne gibi, uğruna dizayn edildiği şey anlaşılmamalıdır.[87] İnsanın işi, onu diğer canlılardan ayıran özelliklerinde ortaya çıkar. Burada insana özgü olan aranmaktadır. Ancak o zaman insanın, insan olmakla diğer varlıklardan nasıl ayrıştığı, kendisinde hangi potansiyel ve imkânı barındırdığı, bunun sonucu olarak da söz konusu imkânlar edimsel hale geldiğinde ne tür bir yaşamın onu beklediği kavranabilir. İnsan ile diğer canlılar arasında bulunması umulan ayrım, NE gibi EE'de de araştırılır. Yalnızca cinsel haz ve yeme içmeden kaynaklanan hazlar için yaşamayı seçecek birinin, insandan daha çok bir hayvan gibi olacağı fikri, Mısır'da yaşadığı bilinen Apis adlı öküzün bu konuda çok daha maharetli olması örneğiyle iğneleyici bir şekilde verilir.[88] Demek ki aranan açıkça insana özgü bir yeti, insana özgü bir yaşam türüdür.

Aristoteles, bitkilerin beslenme ve büyüme temelli yaşamları ile diğer hayvanların duyu temelli yaşamlarının insanla onlar arasında ortak olduğunu ve insana özgü yaşamın, onun özsel anlamda farkı olan akıl yetisiyle yaşaması olduğunu dile getirir.[89] Dolayısıyla insana özgü yaşam, "akla uygun" yaşamaktan geçer. Peki akıl insana nasıl yaşamayı buyurur? Ya da akla göre yaşadığımızda nasıl bir hayat yaşar ve ne tür tercihler yaparız?

İnsana özgü yaşam akla uygun yaşamsa, bir başka deyişle insanın işi ya da fonksiyonu aklı izleyen bir yaşamsa, insanın işini gerçekleştirmesini ya da işini iyi yapması ne ile mümkündür? Bu soruyu Aristoteles kısa ve net bir şekilde "erdem" diye cevaplandırır: "Her erdem neyin erdemi ise, onun iyi durumda olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlar."[90] Aristoteles'in verdiği örnekle dile getirirsek gözün erdemi, iyi görmektir. Gözün, iyi görmesini ve iyi durumda olmasını sağlayan özellik, göze ilişkin erdemdir. Ya da herhangi bir eşyanın, örneğin bir mantonun erdemi, onun en iyi durumu,[91] manto işlevini en iyi şekilde gerçekleştirmesi yani rahat olması ve insanı soğuktan korumasıdır. Konuyla bağlantılı olarak "iş" ile ilgili yapılan belli bir ayrımı da dile getirmek gerekiyor. İlk

[87] W.F.R. Hardie, "The Final Good in Aristotle's Ethics", **Aristotle**, (Ed. J.M.E. Moravcsik), Palgrave Macmillan Publishing, USA, 1967, s. 301.
[88] Aristoteles, EE, s. 13.
[89] Aristoteles, NE, s. 18.
[90] Aristoteles, NE, s. 36.
[91] Aristoteles, EE, s. 22.

anlamında iş, söz konusu işlevin ya da eylemin dışında ve onlardan ayrı bir şey olmayı ifade ederken işin ikinci anlamı ise işlevin ya da eylemin işin kendisi olmasıdır.[92] İlk anlama göre, örneğin yazarlık mesleğinin işi yazarlığın bir ürünü olan kitaptır, yazarlığın kendisi değildir. Dolayısıyla erdemli bir yazar, "iyi" bir kitap yazar, başka bir deyişle işini iyi yapar. Buradan da ürünün, işlevin kendisinden daha önemli olduğu sonucu çıkmaktadır. Örneğimiz üzerinden söylersek yazarlığın uğruna olduğu şeyin kitap olması, ürünü daha önemli kılar. Çünkü asıl amaçlanan şey kitaptır, yazarlık değildir. İkinci anlamında iş, örneğin gözün işinin görmek etkinliğinin bizzat kendisi olmasıdır. Benzer bir akıl yürütmeyle söylersek görmek, gözün kendisinden daha çok tercih edilir. Kimse görmek etkinliği olmadan yalnızca gözün kendisini istemez.[93]

Bu şekilde, insanın işinin ya da fonksiyonun akla uygun bir yaşam, genel olarak bir işin, özel olarak da insanın işinin iyi gerçekleşebilmesi için erdemin gerekli olduğunu belirterek şu sonuca varıyoruz: İnsanın işini iyi gerçekleştirmesi, erdeme uygun olarak aklı izleyen bir yaşamla mümkündür. Herhangi bir şeyin iyisinin de onun işiyle ilgili olduğu hatırlanırsa, mutluluk da insansal bir iyi olarak yukarıda bahsedildiği üzere insan için en iyi ise, bu durumda Aristoteles'e göre varacağımız sonuç şudur: İnsani iyi, ruhun erdemle uyum içindeki etkinliğidir; eğer birden fazla erdem varsa, ruhun en iyi ve en tam erdemle uyum içindeki etkinliğidir. Bununla beraber insani iyi tamamlanmış bir hayatı gerektirir.[94]

Böylece Aristoteles'in düşüncesinde mutluluğun önce biçimsel olarak, yani onun başka şeylerden farkını ortaya koymakla ve sınırlarını çizmekle tanımlandığını, ardından onun içi doldurularak içeriksel bir tanımının yapılmış olduğunu gördük. Bu şekilde mutluluk konusunda erdemin merkezi rolü ortaya konulmuş oldu. Bundan sonraki adım ise Aristoteles'in belirttiği gibi erdem konusunu araştırmaktır; yapılacak bu araştırma mutluluk konusunu daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır.[95]

---

[92] Aristoteles, EE, s. 22. ; Aristoteles, NE, s. 119.
[93] Aristoteles, **Magna Moralia**, çev. Y. Gurur Sev, 4. Basım, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022, (MM), s. 23.
[94] Aristoteles, **Nikomachean Ethics**, çev. Roger Crisp, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, (NEthics), s. 12.
[95] Aristoteles, NE, s. 27.

Erdem bahsini ele alırken, onun hangi türleri olduğu, türlerinin nelerle ilgili olduğu ve erdemin -Aristoteles'e göre erdem ruhta bulunan bir iyi olduğuna göre[96]- ruhtaki ne tür bir şey olduğu şeklindeki soruları inceleyeceğiz. Erdemin türleri hakkında konuşmadan önce, ruhun yapısı ve kısımları üzerine bazı belirlenimler yapmakta fayda vardır. Zira Aristoteles'e göre erdemlerde yapılan ayrım, ruhta yapılan ayrımı takip eder. Aristoteles, temel olarak ruhun iki kısımdan oluştuğu ileri sürer: akıllı yan ve akıldan yoksun yan.[97] Ruhun söz konusu iki kısmına yine iki erdem türü eşlik eder ve bunlar sırayla *düşünce erdemleri* ile *karakter erdemleri* olarak adlandırılır. Yukarıda sınıflandırılması yapılan yaşam biçimlerinden hareket ettiğimizde, siyaset yaşamı karakter erdemleriyle, *teoria* ya da filozof yaşamıysa düşünce erdemleriyle ilgilidir.[98] Düşünce erdemlerine *phronesis*, bilgelik; karakter erdemlerine ise cesaretli olmak, adil olmak ya da ölçülü olmak örnekleri verilebilir. Düşünce erdemleri eğitimle ilgili olup eğitim vasıtasıyla elde edilirken, karakter erdemleri alışkanlıkla bağlantılı olup herhangi bir davranışın tekrar tekrar yapılmasıyla kazanılır.[99]

Aristoteles, erdemin ruhta meydana gelenlerden hangisi olduğunu açıklarken öncelikle ruhta meydana gelenlerin üç tane olduğunu ve bunların da etkilenimler (duygulanım), olanaklar ve huylar olduğunu ifade eder.[100] Etkilenimler genel olarak, ruhun edilgen durumda olduğu ve kendilerini acı ya da hazzın takip ettiği öfke, arzu ve tutku gibi duygulanımlardır. Etkilenimlerden etkilenebilmemizi sağlayan ve ruhta doğal olarak bulunanlar ise olanaklar olarak açıklanır. Örneğin öfkelenebilme olanağından bahsedebiliriz. Huy ise etkilenimler konusunda iyi ya da kötü durumda olmayı sağlayan şeydir. Yine öfke örneği üzerinden gidersek, öfkenin çok ya da az etkisindeysek kötü bir huya, yeteri ve gerektiği kadar etkisindeysek iyi bir huya sahibiz demektir. Etkilenimlerde bir tercihin söz konusu olmaması, olanakların insanda doğal olarak bulunması, erdemin tercihle ilgili olması[101] ve nihayet erdemin insanda doğal olarak bulunmayıp alışkanlık yoluyla kazanılması erdemin bir huy

[96] Aristoteles, MM, s. 23.
[97] Aristoteles, NE, s. 27. ; Aristoteles, EE, s. 30. ; Aristoteles, MM, s. 27.
[98] Aristoteles, EE, s. 12.
[99] Aristoteles, NE, s. 29.
[100] Aristoteles, NE, s. 35. ; Aristoteles, EE, s. 27.
[101] Aristoteles, NE, s. 37.

olarak tanımlanmasının nedenidir. Ancak onun nasıl bir huy olduğunu da söylememiz gerekmektedir. Erdemin, ilgili olduğu şeyin iyi durumda olmasını sağladığı hatırlanırsa o, etkilenimler konusunda iyi durumda olmak demektir. Aristoteles'e göre kötü aşırılık ve eksikliğin, iyi ise ortanın özelliği olduğu için iyi durumda olmak "orta olmak" anlamına gelir. Burada bahsedilen orta, karakter erdemleriyle ilgilidir.[102] Çünkü karakter erdemleri olan sakin olmak, cesaretli olmak ya da ölçülü olmak gibi erdemler, eksiklikleri, aşırılıkları ve ortası mümkün olan etkilenimlerle ilgilidir. Örneğin korkuda aşırıya kaçan korkak, gereğinden az etkilenen cüretli, yeteri kadar etkilenen ise cesurdur. Bu orta yolu tutma anlayışı, "altın orta öğretisi" olarak da ifade edilir.[103] Böylelikle erdemi öncelikle bir huy olarak ardından orta bir huy olarak tanımlamış olduk. Aristoteles de söz konusu iki tanımlama şekliyle erdemin sırasıyla ne olduğunun ve nasıl bir huy olduğunun dile getirildiğini ifade eder.

Aristoteles, düşünce erdemlerini ele alırken yine öncelikle ruhla ilgili bazı ayrımları yapmak gerektiğini ifade eder. Aristoteles, ruhun akla sahip yanının da iki yönlü olduğu öne sürer.[104] İlki, olduklarından başka türlü olabilen nesnelere, eyleme ve uygulamaya yönelen "tartan yan", diğeri ebedi, ezeli ve değişmez ilkelere yönelen "bilimsel yan" adını alır. Her iki yana özgü erdem ise doğallıkla başka olup bunlar sırasıyla *phronesis* ve bilgelik erdemleridir. *Phronesis*, erdemlerin başı olup[105] - burada kastedilen karakter erdemleridir- o, bulunduğunda bütün erdemler de bulunur.[106] *Phronesis*'in konusu insansal iyiler olup ona sahip olan kişi neyin kendisi için yararlı ya da zararlı olacağını hem genel anlamda hem de tek tek şeylerde bilen kişidir. Kısacası *phronesis*, içinde yaşadığımız dünya, siyaset ve insan ilişkileri gibi insansal şeylere ilişkindir. Bilgelik ise, insansal olanlarla değil, tanrısal, değişmez ve bunun sonucu olarak daha değerli olanlarla ilgili olup *phronesis*'ten daha üstün bir erdemdir.[107] Değişmeyenin, ezeli ve ebedi olanın; değişenin, bozulma ve yok olmaya

[102] Aristoteles, NE, ss. 36-37.
[103] Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi 1. Cilt: İlk Çağ Felsefesi**, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 9-10. Basım, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2021, (İlk Çağ Felsefesi), s. 320.
[104] Aristoteles, NE, s. 113.
[105] Aristoteles, EE, s. 100.
[106] Aristoteles, NE, s. 129.
[107] Aristoteles, NE, s. 121.

tabi olan karşısındaki üstünlüğü ile bilgeliğin, *phronesis* karşısındaki üstünlüğü arasında bir bağlantı vardır. Buna göre *phronesis* mutlulukla ilgili şeyleri ararken, bilgelik en iyi insansal iyi olan mutlulukla ilgilenmez bile. Fakat yine de en mutlu kişi, bir bilgedir. Çünkü bir bilge, Tanrı'ya insanlar arasında en çok benzeyendir. *Phronesis*'in yönetici bir erdem olması, Aristoteles tarafından onun bir evdeki kahyaya benzemesi örneğiyle verilir.[108] *Phronesis* erdemi diğer erdemlerin yöneticisidir; fakat o, tıpkı bir kahyanın evdekileri efendisi adına yönetmesi ve onun işlerini kolaylaştırmasına benzer şekilde, bilgelik erdemi için yönetir. O buyurur ancak bilgelik adına bunu yapar. Erdemlerin en üstünü ise anlaşılacağı üzere bilgeliktir. Bilgeliğin, insani şeylerle değil de tanrısal, değişmez ve daha önemli olanlarla ilgisi ise, Thales'in yıldızları incelemek için dolanırken bir çukura düştüğü türünden hoş bir hikaye ile de somutlaşır.[109]

Buraya kadar ifade edilenlerden sonra bazı sorular doğallıkla akla gelebilir. Mutluluk başka iyilerden farklıdır, denmişti. Ancak mutluluk başka başka iyileri de kapsar mı yoksa onlardan tamamıyla ayrı ve yalın bir etkinlik midir? Ya da tam erdem nedir ve ona uygun etkinlik türü hangisidir? Mutluluk eğer elimizde olmayan şeylere bağlıysa, diğer bir deyişle talihle bağlantılıysa, erdemli ya da tam erdemli olmanın ne yararı ve anlamı olabilir? Hatta erdemli olunması için gereken koşullardan bile yoksunsak bütün bu söylenenler ne ifade eder? Bu önemli soruların cevaplanması gerekmektedir. Bu da bizi Aristoteles'in eserlerinde, özellikle NE'de yer alan mutluluğa yönelik iki farklı yaklaşımı incelemeye götürür.

2.3. ARİSTOTELES'İN MUTLULUK ANLAYIŞINA İKİ FARKLI YAKLAŞIM

Öncelikle, mutluluğun bazı iyileri kapsayıp kapsamadığı ile yalın bir etkinlik türü olup olmadığı problemi epeyce tartışma konusu olmuştur. Öyle ki bu, Aristoteles'in mutluluk kavrayışı hakkında yapılan çalışmaların merkezine yerleşecek kadar önemli hale gelmiştir. Bunun sebebi Aristoteles'in eserlerinde yer

[108] Aristoteles, MM, s. 85.
[109] Diogenes Laertios, s. 27.

yer birbiriyle uyumsuz gözüken bölümlerin olmasıdır. Terence H. Irwin'in de belirttiği gibi NE'nin birinci kitabını referans alarak onuncu kitabını görmezden gelmek ile bunun tersini yapmak bizi Aristoteles'in mutluluk anlayışı konusunda farklı yönlere doğru götürebilir.[110] Bu konudaki tartışmayı şekillendiren hatta neredeyse belirleyen çalışma, kendisi bir klasikçi olan W.F.R. Hardie'nin "The Final Good in Aristotle's Ethics"[111] isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada Hardie, Aristoteles'in düşüncesinin mutluluk konusunda iki farklı görüş barındırdığını iddia eder.

Söz konusu iki farklı görüşten ilki, mutluluğun, farklı iyilerden oluşan ve onları kapsayan, örneğin kendisinde onuru, hazzı, erdemi ve *phronesis*'i içeren bileşik bir yapı ve etkinlik türü olduğunu öne sürer. Mutluluğun kendisi için tercih edilen bir şey olduğunu söylemiştik. Fakat Aristoteles, yalnızca kendisi için seçilen tek şeyin mutluluk olmadığını, başka şeylerin de bu belirlemeye uyduğunu ifade eder. Kendisi uğruna seçilen şeyler arasında, mutluluk her zaman yalnızca kendisi için seçildiği için, diğerleri arasında farklı bir yere sahiptir. Aristoteles'in ifadesiyle, "onuru, hazzı, aklı ve her erdemi" hem kendileri hem de mutluluk uğruna, onlar aracılığıyla mutluluğa ulaşacağımız düşüncesiyle seçiyoruz.[112] Hemen aynı yerde söz konusu amaçların hiçbir yere götürmese bile seçilebileceği de açıklanır. Demek ki bunlar bizim tarafımızdan hem kendileri uğruna, hem de mutluluk uğruna seçilen ve kendileri aracılığıyla mutluluğu elde ettiğimiz iyilerdir. Örneğin, her sabah koşu yapmamın sebebi, bundan hem haz almam hem de sağlığıma olan katkısı olabilir. Koşu etkinliği, eğer sağlığıma anlamlı bir katkı sağlamasaydı bile, zarar da vermediğini varsayarak, yine de onu ondan aldığım haz uğruna tercih edebilirdim. Fakat, koşu etkinliği haz vermese bile, sağlığım için yine de her sabah bu etkinliği yapabilirim. Bununla beraber koşu, beni sağlığa götürmekle beraber, aynı zamanda onun bir parçası da sayılabilir. Çünkü sağlıklı olduğum zaman daha iyi koşabilirim.

Yukarıda öne sürülenlerden mutluluğun, başka iyileri belli bir dereceye kadar kapsayan bileşik bir yapı olduğu sonucuna varabiliriz. Bununla beraber Aristoteles,

[110] Irwin, s. 540.
[111] Hardie, ss. 297-322.
[112] Aristoteles, NEthics, s. 11.

mutluluğun kendine yeter olmasından, kişinin yalnız bir yaşam sürdüğü takdirde mutlu olacağı anlamına gelmediğini, tam tersine insanın ailesiyle, çocuklarıyla ve dostlarıyla beraber bir yaşam sürerek mutlu olabileceğini iddia ader, çünkü ona göre insan siyasal ve toplumsal bir varlıktır. Fakat buna da bir yere kadar sınır koymanın gerektiği ifade edilir. Çünkü bunu uzatıp gidersek, örneğin dostların dostlarına kadar, bir yerde durmak mümkün olmaz. Böylece mutluluk, yukarıda da belirtildiği gibi, bazı iyileri -örneğin dostları[113]- gerektirmektedir.

Siyasetin en önde gelen alan olması sebebiyle, en iyiyi, yani mutluluğu, araştırması gerektiğine değinilmişti. Siyaset, kent için iyi olanı da araştırmakla beraber, onun amacı, askerlik, ekonomi gibi başka alanların amaçlarını da kapsar.[114] Örneğin ekonominin amacı belli bir zenginlik ve refahsa, siyasetin amacı da ekonominin amacını kapsarsa, o zaman mutluluk belli bir refah düzeyiyle de ilintili bir şey demektir. Ama Aristoteles'e göre belli bir refah düzeyi de bir iyi olmakla beraber o mutlulukla aynı şey değildir.[115] Mutluluk belirli bir refah düzeyini yalnızca koşul olarak kapsamaktadır.

Aristoteles, bir konuyu tartışırken çoğunlukla girizgah olarak o konu hakkında dile getirilmiş fikirleri tek tek sayar. Nitekim kendisi şöyle der: "Başlangıç konusunda, yalnızca çıkan sonuca ve temellendirmenin hareket noktasına dayanarak değil, onun üzerine söylenenlere de dayanarak düşünmek gerekir."[116] Buna göre Aristoteles kimilerinin mutluluğu bilgelik, *phronesis*, erdem ile; kimilerinin ise haz ya da dış koşullarla ilgisi bakımından düşündüğü dile getirir. Aristoteles, ardından hepsinin bir şekilde mutlulukla ilgili olduğunu şöyle ifade eder: "…hepsinin tümüyle yanılmış olması akla yatmıyor, bir noktada, hatta çoğunda haklı olsalar gerek." Bahse konu bu pasajdan ve cümlelerden hareketle mutluluğun, bazı başka iyileri de kapsayan genel, yalın olmayan bir bileşim olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

[113] Aristoteles, NE'de sekizinci kitabın hemen başında şu cümleyi sarf eder: "Bütün öteki iyilere sahip olsa bile hiç kimse dostlardan uzak bir yaşamı tercih etmese gerek." Mutluluk da "kendine yeter" olması sebebiyle yaşamı tercih edilecek kılan bir şeyse, o, dostları gerektirir ya da bir başka deyişle "kapsar" diyebiliriz.
[114] Aristoteles, NE, s. 10.
[115] Aristoteles, NE, s. 21.
[116] Aristoteles, NE, s. 19.

İkinci görüşte, mutluluğun tarifindeki "tam erdeme uygunluk" vurgusundan hareket edilir ve Aristoteles tarafından mutluluk için ortaya konan iki kriter temel alınarak onun tek bir tür etkinlikten oluştuğu ileri sürülür. Söz konusu ikinci görüşün daha çok kabul edilen versiyonunda bu tek etkinlik *teoria* etkinliğidir. *Teoria* etkinliği, felsefi bir tefekkürü ve derin düşünmeyi ifade etmekle beraber NE'nin onuncu kitabının haz ile beraber ana temasını oluşturur.

Mutluluğun tarifindeki "… eğer birden fazla erdem varsa, ruhun en iyi ve en tam erdemle uyum içindeki etkinliği…" ifadesinden yola çıktığımızda, erdemlerin birden fazla olduğu ve en iyi ve tam erdemin de insandaki en iyi şey olan aklın erdemi olan bilgelik olduğu,[117] bu erdeme uygun etkinliğin de *teoria* etkinliği olduğu kabul edilirse sonuç olarak mutluluk *teoria* etkinliği olmak durumundadır. NE'nin ilk kitabında dile getirildiği şekliyle mutluluk için ortaya konulan iki kritere de en çok *teoria* etkinliği uyar. Söz konusu bu etkinlikte, Aristoteles'in de ifade ettiği gibi kendisinden başka bir şey hedeflenmez ve ortaya çıkmaz. *Teoria* etkinliği, yalnızca kendisinden meydana gelir.[118] Yalnızca kendisinden meydana gelmeyi bir örnekle açıklayalım. Örneğin birisine yardım edildiğinde bu etkinlik erdeme uygun bir etkinlik olarak ele alınırsa, söz konusu etkinlik bir bakıma sağladığı faydayı da içerir. Bir başka deyişle yapılanlarda söz konusu eylemden başka az veya çok bir şeyler elde edilir.[119] Dolayısıyla *teoria* etkinliği, herhangi bir eksikliği bulunmaması ve onda, kendisinden başka bir şeyin olmaması bakımından söz konusu iki kriteri karşılar.

Mutluluğun yapıp etmelere atıfla yalnızca erdemli etkinlikler olarak tanımlanması da başka bir açıdan yetersiz görünmektedir.[120] Öncelikle yukarıda bahsedildiği gibi yapıp etmelerde etkinliğin kendisinin dışında bir şeyler de elde edilebilir. Bununla beraber Aristoteles'in mutluluğun övülür bir şey mi yoksa değerli bir şey mi olduğu konusundaki soruşturması da bu tezi destekler niteliktedir. Aristoteles, övülen şeylerin herhangi bir şeyle ilgisi bakımından övüldüğünü-

[117] Aristoteles, NE, s. 206.
[118] Aristoteles, NE, s. 207.
[119] Aristoteles, NE, s. 207.
[120] Joachim Aufderheide, "The Content of Happiness: A New Case for Theoria", **The Highest Good Aristotle and Kant**, (Ed. Joachim Aufderheide, Ralf M. Bader), Oxford University Press, UK, 2015, s. 41.

örneğin erdemin eserlerinden ötürü övülmesi- değerli şeylerin ise övgü konusu olmadığını belirterek[121] mutluluğun en iyi şey olması bakımından övülür değil, değerli olanlardan olduğunu ifade eder. Erdem, övülen şeylerden olup erdem de erdemli kişiyi ve onun eylemini kapsadığı için, erdemli eylem de övülen şeylerden sayılırsa, sonuç olarak mutluluk erdemli eylem olamaz.[122] Çünkü o bahsedildiği gibi, övülen değil, değerli şeyler arasındadır.

Tam erdem ile kastedilenin ne olduğuna dair başka bir ifadeyi ise hem EE'de hem de MM'de buluyoruz. Bu ifadeye göre tam erdem "güzel ve iyidir"[123] (kalokagathia)[124]. Güzel ve iyi, tüm erdemlere sahip olmakla ilişkili biçimde açıklanır. Zaten hem EE'de hem de MM'de, tek tek erdemler açıklandıktan sonra güzel ve iyinin ne olduğu açıklanır. "Güzel ve iyi" kavramını açıklamadan önce Aristoteles, güzel ve iyi kavramını meydana getiren iki kavramı yani "güzel" ve "iyi"yi açıklar. Aristoteles'e göre herhangi bir şeyi tercih etmemize ya da ondan kaçınmamıza yol açan iki grup halinde üçer şey vardır: güzel, yararlı ve hoş olan ile çirkin, zararlı ve acı veren.[125] Güzel olan yalnızca kendisi için tercih edilendir. Örneğin erdeme uygun eylemler güzeldir.[126] Bununla beraber bazı iyiler mutlak anlamda iyiler arasındayken, örneğin zenginlik, sağlık, mevki gibi bazıları da birisi için iyiler, örneğin hasta birisi için ilaç gibi, arasında yer alır.[127] Böylece güzel ve iyi kişi öyle bir kişidir ki onun için mutlak anlamda iyiler kendisi için iyi, mutlak anlamda güzel şeyler kendisi için güzel olup[128] güzel şeyleri o, yalnızca güzel oldukları için yapar. O, erdemlerin yalnızca birine ya da birkaçına değil, bütününe sahip olup söz konusu iyiler aracılığıyla da erdemli eylemde bulunarak güzeli güzel olduğu için seçer. Aristoteles'in örneğiyle devam edersek mutlak anlamda sağlıklı olan - egzersiz gibi - sağlıklı kişi için sağlıklıdır. Hasta kişi için egzersiz son derece zararlı olabilir. Benzer şekilde ilaç mutlak anlamda sağlıklı olmayıp yalnızca hasta kişi için sağlıklı olmakla beraber ilaç sağlıklı kişi için herhangi bir yarar sağlamaz.

[121] Aristoteles, NE, s. 26.
[122] Aufderheide, s. 43.
[123] Aristoteles, EE, s. 108.
[124] Söz konusu kelime "kalos" (güzel) ve "agathon" (iyi) kelimelerinden meydana gelmektedir.
[125] Aristoteles, NE, s. 33.
[126] Aristoteles, NE, s. 69.
[127] Aristoteles, EE, s. 106.
[128] Aristoteles, MM, s. 127.

Buradan çıkan sonuç, iyiler ve güzel şeyler, güzel ve iyi kişi için öyledirler. Fakat bunlar, güzel ve iyi erdemine sahip olmayan kişi için son derece zararlı ve kötü olabilir.

2.4. BİR DEĞERLENDİRME: FARKLI İYİLER VE MUTLULUK

Aristoteles'in etik üzerine görüşlerinden çıkan farklı yorumlamaların hepsinin, onun eserlerinde temelini bulduğu açıktır. Zaman zaman Aristoteles'in birbiriyle uyumsuz gözüken görüşleriyle de karşılamaktayız. Yukarıda açıklanan görüşler hakkında genel bir değerlendirme yapıp bir sonuca ulaşmamız gerekirse, öncelikle Aristoteles'in mutluluğu tartışırken benimsediği yaklaşımı açıklamak yerinde olur. Çünkü söz konusu yaklaşımı anlamadan ilerlemek, Aristoteles'in bu konuyu tartışırken bulmayı hedeflemediği bir kesinliği aramakla sonuçlanır.

Aristoteles, NE'de birkaç yerde çok açık şekilde, mutluluk konusunu tartışırken kesinliği konunun doğal yapısı ölçüsünce aramak gerektiğini,[129] söz konusu konuda konuşanların doğruyu genel olarak, kabataslak biçimde dile getirmelerinin yerinde olacağını,[130] kesinliği her şeyde aynı biçimde aramanın doğru olmadığını, [131] eylemlerin kesin olarak değil biçimsel olarak ele alınması gerektiğini[132] ve mutluluk konusundaki tartışmanın amacının bilmek değil yapmak olduğunu[133] ifade eder. Dolayısıyla hem konunun kendisinin izin vermediği hem de bizatihi Aristoteles'in amacı olmayan bir kesinlik aramak, daha en baştan yanlış bir yöntem izlemek olur. Bu şekilde ilk değerlendirmemiz, Aristoteles'in ifade ettiği gibi konuya uygun bir kesinlik aramanın gerekli olduğudur.

Öncelikle erdem ve erdeme uygun eylemler çok açık şekilde, mutluluk için zorunludur. Erdemi dışta tutarak bu konuyu ele almak mümkün değildir. Genel olarak, mutluluk için önemli olanın erdeme uygun etkinlikler olduğunu, erdeme aykırı etkinliklerin ise "mutluluğun tersini" [134] bir başka deyişle "mutsuzluğu"

[129] Aristoteles, NE, s. 11.
[130] Aristoteles, NE, s. 10.
[131] Aristoteles, NE, s. 19.
[132] Aristoteles, NE, s. 31.
[133] Aristoteles, NE, s. 11.
[134] Aristoteles, NE, s. 24.

yarattığını öne sürebiliriz. Mutluluğu *teoria* etkinliğinden ibaret görmek, Aristoteles'in genel yaklaşımıyla uyumsuz gözükmekle beraber oldukça dar kapsamlı[135] bir belirlenim olur. Üç eserde de uzun uzadıya diğer erdemler ve iyilerden ayrıntılı şekilde bahsedilmesinin, eğer bunların mutlulukla bir ilgisi yoksa ya da söz konusu erdemlere uygun etkinliklerin mutlulukla belli bir tür ilişkisi yoksa, ne gibi bir anlamı olabilir? Kaldı ki *teoria* etkinliğinin tartışıldığı bölüm bazı başka bölümlerden, örneğin dostluk bölümünden oldukça kısayken, mutluluğu yalnızca *teoria* etkinliğinden ibaret görmek oldukça yetersiz görünmektedir.[136]

Yukarıda ifade edilenlerle beraber Aristoteles, NE'nin onuncu kitabında *teoria* konusunu ele alırken birçok kere *teoria* etkinliğinin "tam mutluluk" olduğunu ileri sürer, yalnızca mutluluk olduğunu söylemez. Gerçi burada ilk bakışta bir tuhaflık var gibi görünebilir. Çünkü Aristoteles, zaten mutluluğun tamlığı barındırdığını, bu nedenle eksikliği içermediğini birçok yerde vurgular.[137] Eğer mutluluk zaten tamlığı içeriyorsa bir de "tam mutluluk" ne anlama gelir? Mutluluğun tam ve eksiksiz olması onun biçimsel olarak nasıl olduğuyla ilgiliyken, tam mutluluk ifadesi onun içeriğiyle, bir başka deyişle ne olduğuyla ilgisi bakımından düşünülmelidir. Burada *teoria* etkinliği, mutluluğun en saf, en sürekli ve yüce hali olarak kavranmaktadır. Buna şöyle bir örnek verilebilir: Su hakkında konuşurken genel anlamda belirlenimler yapıldıktan sonra, örneğin suyun canlılık için zorunlu olduğu, hidrojen ve oksijen atomlarından oluştuğu ve oda sıcaklığında sıvı halde bulunduğu gibi, belirli bir suyun, örneğin A bölgesinden çıkan bir suyun, bu tanıma en çok uyduğunu söylediğimizi varsayalım. Söz konusu A bölgesi suyunun, su hakkında genel anlamda söylenenlere en çok uyması, *tam* ya da *saf* su olması, diğer başka bölge sularını, su olmaktan nasıl çıkarmıyorsa, *teoria* etkinliğinin mutluluğun en tamı olması da, diğer erdemlere uygun etkinliklerin, mutlulukla ilgisinin olmadığını ifade etmez. Kaldı ki Aristoteles de bu görüşü destekler nitelikte bazı ifadeler kullanmaktadır. Örneğin o, en çok *teoria* etkinliğinin kendine yeter olmayla ilgili olduğunu ifade eder. Aristoteles'in bu ifadesinden, *teoria* etkinliğinden az olsa

[135] Irwin, s. 538.
[136] Hardie, s. 302.
[137] Aristoteles, EE, s. 23. ; Aristoteles, NE, s. 17.

da başka etkinliklerin de kendine yeter olma özelliğine sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bununla beraber karakter erdemine uygun yaşamın görece daha aşağıda düşünülmesi, [138] *teoria* etkinliğinin mutluluğu tükettiğini değil, onun derece bakımından üst bir versiyonu olduğunu akla getirmektedir.

Sıradan vatandaşın "denize, karaya hakim olmadan" mutlu olabileceğini açıklayan ifadeler[139] de mutlu bir yaşam için filozof ya da bilge olmanın zorunlu olmadığı şeklinde anlaşılabilir. Başka birçok açıklamadan da çıkarsayabileceğimiz gibi, mutluluk az ya da çok, ikinci dereceden ya da daha üstün biçimde ortaya çıkabilmektedir. Mutluluğun en üst, en katışıksız hali ise Tanrı'nın mutluluğu olarak anlaşılmakta ve Tanrı'nın yaşamının tamamının mutlu olduğu vurgulanmaktadır. Bununla beraber insan yaşamının mutluluğu ise, Tanrı'nın yegâne etkinliği olan *teoria* etkinliğine benzer etkinliklerde bulunması ölçüsünde öne sürülür. Bu ifadelerden mutluluğun kendi içinde belirli derecelere sahip olduğunu, en mutlu kişinin Tanrı'ya en yakın etkinliğin faili olan bilge kişi ya da filozof olduğunu ve sıradan insanın filozof kadar mutlu olmasa da yine de onu eğer erdemlere uygun etkinlikler içinde bir hayat yaşarsa mutlu saymamıza bir engel gözükmediğini çıkarsayabiliriz.

Herkesin aynı şekilde mutlu olmayıp aksine herkes için geçerli mutluluk seviyelerinin veya türlerinin olduğu iddiasıyla Aristoteles mutluluk konusunda kısmen esnek bir yaklaşımı benimser ya da böyle bir yaklaşımı ona atfetmek de mümkündür. Nitekim karakter erdemi tartışılırken onun bir orta, fakat nesneye göre değil kişiye göre bir orta olduğu ifade edilir.[140] Bir başka deyişle birisi için orta olan diğeri için olmayabilir. Bununla beraber ihtişam erdemi ele alınırken, onun yapısı itibariyle büyük harcamalarla ilgili olduğu, sıradan bir insanın muhteşem olamayacağı, bunu denerse aptallık edeceği[141] ifade edilir. Kısacası herkesin, içinde olduğu koşullar dolayısıyla, neyi nasıl yapacağı bazı değişiklikler gösterebilir. Aristoteles'in kendisi bunu doğrudan ifade etmese de söz konusu örneklerden hareketle bir kişi için geçerli mutluluk seviyesinin bir başka kişi için geçerli

[138] Aristoteles, NE, s. 208.
[139] Aristoteles, NE, s. 210.
[140] Aristoteles, NE, s. 36.
[141] Aristoteles, NE, s. 75.

olmadığını öne sürebiliriz. Buna örnek olarak da sıradan vatandaşı, filozofu ve Tanrı'yı verebiliriz. Erdeme uygun etkinlik vasıtasıyla hepsi mutludur ancak üçünün arasında Tanrı, insanlar arasında ise filozof "en mutlu" olandır.[142] Kaldı ki mutluluğu yalnızca *teoria* etkinliğinden ibaret görmek, Aristoteles'in bütün temellendirmesini yalnızca filozofun mutlu olduğunu göstermek maksadıyla yaptığını iddia etmek olur. Fakat Aristoteles'in eserlerinde buna dair bir ifadeyle karşılaşmıyoruz.[143]

Mutlulukla ilgili olarak başka meselelere de değinmek önem arz etmektedir. Öncelikle Aristoteles'e göre mutlulukla onun koşullarını birbirine karıştırmamak gerekir.[144] Mutlu olmak, kendileri olmaksızın mutlu olunamayan şeylerden başka bir şeydir. Örneğin özgür olmak, başka bir deyişle köle olmamak ya da çocuk olmamak mutlu olmanın bazı koşullarıdır. Fakat bunların elde edilmesiyle kişi zorunlu olarak mutlu olmaz. Çünkü mutluluk, sahip olmakla ilgili değil, aksine sahip olunanlarla gerçekleştirilen etkinliklerle ilgilidir. Benzer bir durum, mutluluğun dış iyilerle ilişkisi incelendiğinde de karşımıza çıkar. Nitekim Aristoteles, mutluluğun doğallıkla dış iyileri de gerektirdiğini ifade eder.[145] Örneğin belli bir refah düzeyi ya da dostlar mutluluk bakımından dış iyilerdendir ve de Aristoteles, dostların dışa ait iyilerin en büyüğü olduğunu ifade eder.[146] Fakat benzer şekilde onların elde edilmesiyle zorunlu olarak mutlu olunamaz, yalnızca mutlu olmak imkânına sahip olunabilir. Aynı koşulluluk sağlık ve güç gibi bedensel iyiler için de geçerlidir. Bunlarla beraber Aristoteles'in de belirttiği gibi dış iyiler olmadan mutlu olunamasa da mutlu olmak için öylesine büyük dış iyilere sahip olmak zorunlu değildir.[147]

Aristoteles için talih konusu da mutlulukla ilgisi bakımından önem arz eden bir konudur. Mutluluk tıpkı dış iyiler gibi talihe de gereksinim duyar. Fakat benzer şekilde o, talihle aynı şey değildir.[148] Hiçbir şekilde kontrolümüzün olmadığı bir nedenden ötürü mutsuz olmak, insanı rahatsız eden ve de pek istenmeyen bir durumdur. Çünkü mutlulukla ilgili diğer şeylerin neredeyse hepsi az çok

[142] Aristoteles, NE, s. 211.
[143] Karşılaştığımız iddia -NE'de onuncu kitapta bunu açıkça görebiliyoruz- bahsedildiği gibi bilge kişinin "en mutlu" kişi olduğu iddiasıdır.
[144] Aristoteles, EE, s. 10-11.
[145] Aristoteles, NE, s. 21.
[146] Aristoteles, NE, s. 188.
[147] Aristoteles, NE, s. 210.
[148] Aristoteles, NE, s. 151.

elimizdeyken talih bu resme, rahatsız edici biçimde uymaz. Aristoteles de talihle mutluluğun ilişkisi bağlamında bütün talihsizliklerin değil yalnızca büyük talihsizliklerin iyi bir insanın mutluluğunu bozabileceğini öne sürer.[149]

Eski çağlardan itibaren şanslı olmak, pek çok zaman mutlu olmakla neredeyse aynıymış gibi düşünülür. Aristoteles'in de belirttiği gibi kimileri talihle mutluluğun aynı şey olduğunu ileri sürer.[150] Talihin elimizi kolumuzu bağlayan yönü hesaba katılırsa, birçok insanın bu biçimde düşünmesine şaşmamalıdır. Nitekim talihe dair bu zihinsel kabul, kendisini dilde de gösterir. Birçok Hint-Avrupa dilinde, mutluluk için kullanılan modern kelimeler -bu kelimelerin geç Orta Çağ ve erken Rönesans'ta son hallerini aldıkları bilinmektedir- "şans" ya da "talih" sözcükleriyle bir şekilde ilişkilidir.[151] Erken Orta Çağ İngilizcesinin "*happ*" kelimesi şans ve talih anlamına gelirken, "happiness" kelimesi modern İngilizcede "mutluluk" anlamını ihtiva eder. Almanca "*Glück*" sözcüğü ise hem şans hem de mutluluk anlamlarını içerir. Eski Fransızcadaki "*heur*" (şans), modern Fransızcadaki "*bonheur*" (mutluluk) ve "*heureux*" (mutlu) kelimeleriyle, hepsi mutluluk anlamına gelen Portekizce "*felicidade*", İspanyolca "*felicidad*", İtalyanca "*felicità*" kelimeleri, Latince şans anlamındaki "*felix*" kelimeleriyle yakından ilişkilidir.

Bu etimolojik açıklamalardan sonra mutluluk anlamındaki Yunanca kelime "*eudaimonia*" ya da mutlu anlamındaki "*eudaimon*" kelimelerini de ele almakta fayda var. Yunanca'da "eu" ön eki "iyi" anlamına sahipken, "*daimon*" kelimesi ruh ya da iyi veya kötü olabilen kişinin daimon'u -cini- gibi anlamları içerir. Sokrates'in çocukluğundan beri kendisini yönlendirdiğini ifade ettiği o ilahi ses[152] de bu anlamlarla beraber düşünülebilir. Bu şekilde "*eudaimon*" yani mutlu kelimesi iyi bir ruha, cine ya da insana doğruyu fısıldayan bir iç sese sahip olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bununla beraber Aristoteles'in mutluluğu zaten belirli bir ruh etkinliği biçiminde tariflemesi, söz konusu anlamlarla az çok uyumlu gözükmektedir.

---

[149] Aristoteles, NE, s. 25.
[150] Aristoteles, NE, s. 21.
[151] McMahon, HVVP, ss. 7-8.
[152] Platon, **Diyaloglar**, çev. Teoman Aktürel, Tanju Gökçöl, Erol Erduran, Melih Cevdet Anday, Adnan Cemgil, Macit Gökberk, Ömer Naci Soykan, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2021, (Diyaloglar), s.28.

Aristoteles'e göre mutluluk tam, eksiksiz ve mükemmel bir iyi olduğu için hem yaşamın[153] hem de erdemin tam ve eksiksiz olanı, mutluluk için gereklidir.[154] Buradan çıkan ilk sonuç, Aristoteles için, genel anlamda belli bir uzunluğa sahip bir ömrün, mutluluk için gerekli olmasıdır. Kendisinin o hoş ifadesiyle söylersek "bir tek kırlangıç baharı getirmez" ve kısa bir ömür kişinin mutlu sayılması için yeterli değildir.[155] Dolayısıyla örneğin bir çocuk bu anlamda mutlu değildir. İkinci sonuç ise, yalnızca bazı erdemlere sahip olmakla değil, Aristoteles'in mutluluğu tarif ederken kullandığı tam erdem olan "güzel ve iyi"ye sahip olmak ve bu erdeme göre etkinlikte bulunmak mutluluk için zorunludur. Örneğin yalnızca cesur olan ya da sadece cömert davranan kişiyi bu bakımdan mutlu sayamayız.

Özetle Aristoteles dış iyilere, bedensel iyilere, talihe ve yeteri kadar uzun bir yaşama mutluluk konusunda belirli ve önemli bir yer verir ama yukarıda da açıklandığı üzere, mutluluğu onlarla aynı şey olarak görmez; onları yalnızca mutluluğun koşulu olarak ele alır. Nitekim o, son derece açık bir şekilde "gelişigüzel bir süre için değil, 'yaşam boyu' amacını kendinde taşıyan erdeme göre etkinlikte bulunan ve dış iyilere de yeterinde sahip olan kişiye mutlu dememiz" gerektiğini öne sürer.[156]

2.5. MUTLULUĞUN TOPLUMSAL VE POLİTİK ANLAMI

Buraya kadar açıklananlardan Aristoteles için mutluluğun, yalnızca ulaşılacak bireysel bir hedef olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak mutluluğu bu şekilde ele almak, Aristoteles'in yaklaşımı bağlamında oldukça eksik olup resmi noksan bırakmaktır.

NE'nin son kısımlarındaki politika vurgusu, söz konusu eserin adeta Aristoteles'in *Politika* adlı eserine hazırlık ve giriş mahiyetinde bir eser olduğunu gözler önüne serer. Bir başka deyişle etik, Aristoteles için politikaya bir girizgah ya da onun bir kolu gibidir. Aristoteles birçok yerde dostların öneminden, dost sahibi

[153] Yaşamın tamıyla kastedilen yeterli uzunluğa sahip bir yaşamdır. Örneğin bir çocuğun yaşamı henüz tam değildir.
[154] Aristoteles, EE, s. 23.
[155] Aristoteles, NE, s. 18.
[156] Aristoteles, NE, s. 25.

olmanın en büyük iyilerden olduğundan,[157] beraber yaşamaktan, bayramları beraber geçirmek gerektiğinden, erdemli kişinin başkalarına ihtiyaç duyacağından, [158] siyasetin asıl işinin dostluğu sağlamak olduğundan[159] bahseder. Bunlarla beraber o, "bir insan için en hoş şey de bir insandır"[160] diyerek, insanın doğal olarak siyasal ve toplumsal olduğu teziyle uyumlu bir açıklama yapar.

Öte yandan Aristoteles'e göre, karakter erdemlerinin etkinlik kazanmasının koşulu başka insanların varlığı ve ortak yaşamdır. Bu gereklilik de Aristoteles'in etikten politikaya geçişinin, başka şekilde ifade edersek bu ikisi arasında keskin bir ayrım yapmamasının nedenidir. Çünkü politikanın konusu insanların siyasal bir örgütlenme altında birlikte yaşamasıdır. Buradan çıkan sonuç, siyasetin amacının da mutluluk olduğu hatırlanırsa, mutluluğun iyi düzenlenmiş bir toplumda mümkün olması ve erdemli yaşamanın muktedir ve doğru bir düzene uygun yaşayanlar için söz konusu olmasıdır.[161] Bundan dolayı Aristoteles, NE'de iyi ve kötü üç yönetim türünden bahseder. İyi olanlar krallık, aristokrasi, timokrasi; kötü olanlar ise tiranlık, oligarşi, demokrasidir.[162] İnsan denilen canlı, doğası gereği siyasal bir aradalığa ihtiyaç duyuyorsa, insan için en iyi olan mutluluğun, politikadan ayrı olarak ele alınması, mutluluğun toplumsal anlamını görmezden gelerek mümkün olmayacaktır. Erdemli kişinin de dostları ya da başkaları olmadan erdemli davranması mümkün olmayacaktır. Bütün bu saptamalar Aristoteles için politika ve etiğin ayrılmaz olduğunu göstermek için yeterlidir. Nitekim Aristoteles de NE'yi "insanca şeyler konusundaki felsefenin" tamamlanması için yönetim biçimlerinin incelenmesi gerekliliğini dile getirerek tamamlar. [163]

Bu bölümü bitirirken Aristoteles'in, temel Sokratik iddialardan biri olan "erdemin bilgi olması"na itirazını da ele almak, konumuz açısından uygun olacaktır. Çünkü Aristoteles'in söz konusu itirazı, onun erdem konusuna yaklaşımındaki farklılığı gösterir. Tezimizin ilk bölümünde de ele aldığımız gibi Sokrates, kişinin iyi

[157] Aristotle, **The Eudemian Ethics**, çev. Anthony Kenny, Oxford University Press, New York, 2011, (Eethics), s. 187.
[158] Aristoteles, NE, s. 188.
[159] Aristoteles, EE, s. 66.
[160] Aristoteles, EE, s. 74.
[161] Aristoteles, NE, s. 213.
[162] Aristoteles, NE, s. 167.
[163] Aristoteles, NE, s. 216.

ve kötünün bilgisine sahip olduğu takdirde kötü olamayacağını kabul eder.[164] Bu şekilde kötülük, bir cehalet sorununa dönüşür. Sokrates, benzer biçimde kendine egemen olmama[165] halini de olumsuzlar; çünkü kendine egemen olmama da Sokrates'e göre bilgisizlikten kaynaklanmaktadır.

Öncelikle Aristoteles, eyleme ilişkin bilme türüyle kuramsal bilimlerinin bilme türünü birbirinden ayırır.[166] Eyleme ilişkin bilme türünde amaç bilmenin kendisinden farklıyken ya da başka deyişle pratikken, diğer bilme türünde - bunların da bazı yararları olsa da- amaç bilmenin kendisidir. Etiğin amacı, bilmek etkinliğinden ziyade ve ondan daha çok eylemeye diğer bir deyişle pratik etkinliğe yöneliktir. Erdeme dair araştırma, eylemde doğruyu bulmak ve iyi olmak amacıyla[167] yürütülür. Tam da bu nedenle, bahsedildiği gibi, erdem Aristoteles için bir bilgi türü değil bir huydur. Huy da alışkanlığın neticesi olup tekrarlanan davranışlar sonucunda ortaya çıkar. Nasıl mutlu olunacağını bilmenin mutlulukla sonuçlanmaması da yukarıda ifade edilenlere uygundur.[168] Bunlarla beraber, Aristoteles'in bir başka itirazı sofistlerin temsil ettiği görececilik yaklaşımınadır. Aristoteles'e göre iyinin ve kötünün, değerli olanın ve olmayanın, yapılması gerekenin ve gerekmeyenin ölçüsü erdemdir. Protagoras'ın meşhur ifadesiyle, insan her şeyin ölçüsü[169] olmayıp, erdem ya da erdemli insan "her bir şeyin ölçüsüdür".[170] Neyin yapılıp yapılmamasına, değerli olup olmadığına, kendisine bakılarak karar verilen şey, Aristoteles için açıkça erdemden başka bir şey değildir.

Mutluluk ve onun merkezinde yer alan erdeme, son tahlilde Aristoteles'e göre insanların ulaşması zordur. Bununla beraber Aristoteles'in yaşadığı çağdaki toplumsal şartların bir sonucu olarak insanların çoğunun mutlu olması pek de mümkün değildir. Özgürlükten yoksun birçok kişinin bulunduğu bir kent devletinde yalnızca bazı koşullara sahip yurttaşlar mutlu olabilir. Nitekim Aristoteles'in kendisi de bu düşünceyi destekleyecek şekilde belirli seviyede bir servet olmadan iyi

[164] Platon, Diyaloglar, s. 314
[165] Aristoteles, NE, s. 131.
[166] Aristoteles, EE, s. 15.
[167] Aristoteles, NE, s. 31.
[168] Aristoteles, MM, s. 129.
[169] Platon, Diyaloglar, s. 469.
[170] Aristoteles, NE, s. 204

yaşamanın olanaksız[171] olduğunu ve dolayısıyla mutluluğun da kimileri için mümkün olmadığını ifade eder. Buradan çıkan sonuç, mutluluk ve iyi yaşam herkes için değil nitelikli bir kesim için mümkündür. Köleler, kadınlar ve yoksullar gibi gruplardan oluşan çoğunluk ise yalnızca yaşayıp bu dünyadan göçüp gitmeye mahkumdur. Erdemli, dolayısıyla mutlu yaşamanın bütün insanlar için geçerli olduğu fikri için modern zamanları beklemek gerekecektir. Bu konuda Kant ahlaki eşitlikçilik fikriyle modern felsefenin en önemli figürü olarak karşımıza çıkar, ancak erdem ile mutluluk arasında kurulan Aristotelesçi bağlantı, modern dünyanın koşulları altında, Kant'ın elinde bir sorunsala dönüştürülecektir.

[171] Aristoteles, **Politika**, çev. Mete Tunçay, 23. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2021, s. 15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KANT: MUTLULUK VE ÖZGÜRLÜĞÜN KARŞITLIĞI

Immanuel Kant'ın felsefi sisteminde mutluluğun anlamı ve oynadığı rolü tam olarak anlayabilmek için onun tarafından verilen mutluluk tarifini ortaya koymak yeterli değildir. Aynı zamanda Kant'ın pratik felsefesinin en yüksek iyi, özgürlük, iyi isteme, ödev ve kesin buyruk gibi bazı önemli kavramlarını ele almak ve bu kavramlar ile Kant'ın mutluluk anlayışı arasındaki ilişkiyi incelemek gereklidir. Öte yandan Kantçı mutluluk anlayışı eleştirel felsefeyle son derece uyumlu olarak Antik Çağ ve Modern Çağ'ın mutluluk ve ahlak anlayışlarının bir eleştirisi üzerinden tesis edilir; bu nedenle Kant'ın özellikle mutluluğun kavramsallaştırılmasında neye ve ne için itiraz ettiğini kavramak için Kant'ın söz konusu eleştirisini ele almak da gereklidir.

3.1. İSTEK VE ARZULARIN KARŞILANMASI OLARAK MUTLULUK

Kant, mutluluğu temel olarak iki anlamda ele alır. İlki insanın eğilimlerinin doyurulması anlamına gelen mutluluk tanımı, ikincisi ise kişinin hayatından "hoşnut olmasının bilinci" anlamına gelen mutluluk tanımıdır.

Yukarıda ortaya konan iki anlamdan ilki için Kant'ın şu açıklamalarını sıralayabiliriz: "… ödeve bakmaksızın da insanlar, kendiliklerinden, mutluluğa en güçlü, en içten eğilimi duyarlar, çünkü tam bu idede bütün eğilimler bir toplamda birleşir." [172] ; "Aklın ona bunca saygıya değer olarak sunduğu ödevin bütün buyruklarına karşı, insan kendi içinde, tam doyurulmalarını mutluluk adı altında topladığı gereksinim ve eğilimlerinden oluşan güçlü bir karşı ağırlık duyar."[173]; "Mutluluk, akıl sahibi bir varlığın varoluşunun bütünü içinde her şeyin kendi arzusu ve istemesine göre uygun olup bittiği dünyadaki durumudur."[174]; "Eğilimlerin hepsi

[172] Immanuel Kant, **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, çev. Ioanna Kuçuradi, 9. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2023, (AMT), s. 14.
[173] Kant, AMT, s. 20.
[174] Immanuel Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, 8. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, (PAE), s. 135.

(bunlar da oldukça iyi bir sistem içinde toplanabilirler ve bu durumda, doyurulmaları kişisel mutluluk adını alır) birlikte bencilliği (solipsismus'u) oluştururlar."[175] Bütün bu açıklamalar, özsel olarak eğilimlerin ve arzuların bütününün doyurulmasında ifadesini bulan bir mutluluk anlayışına işaret eder.

Mutluluk için Kant'ın yaptığı ikinci tanımlama şu ifadesinde karşımıza çıkar: "Şimdi, akıl sahibi bir varlığın, yaşamı boyunca varlığına eşlik eden, yaşamından hoşnut olma bilinci mutluluktur."[176] Buna göre mutluluk bir zihin durumu olarak tasarlanır ve eğilimlerle olan bağından ziyade mutluluğun, kişinin kendi yaşamından hoşnut olma durumuyla bağı vurgulanır.

Böylelikle Kant'ın yaptığı iki farklı mutluluk tanımı birlikte ele alındığında, buradan arzulama yetisinin nesnesine bağımlı olan hazzın Kant için, ortalama insanın benimsediği mutluluk anlayışının açıklanmasında önemli bir yere sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Bu şekilde Kant, insanların mutluluk anlayışlarını oluştururken haz ve acı duygusundan hareket ettiğini öne sürer. Nitekim bu durumla ilgili olarak şöyle söyler: "Bir insanın kendi mutluluğunu nerede gördüğü, herkesin kendi özel haz ve acı duygusuyla ilgilidir; hatta bir ve aynı öznede bile, bu duygunun değişmesine göre farklılık gösteren gereksinimler ile ilgilidir."[177]

Yukarıda mutluluk anlayışı ile ilgili olarak açıklananlardan farklı olarak Kant, mutluluk hakkında başka belirlenimler de yapar. Kant, mutluluğun hayal gücünün[178] bir kurgulaması olduğunu, insanın aslında mutluluk kavramını tam olarak kuramadığını ve mutluluğuyla ilgili olarak arzuladığı şeyi açık şekilde ifade etmesinin mümkün olmadığını iddia eder. Bununla beraber Kant'a göre, insanın mutluluğu istemesi de özgür bir isteme değildir. Mutluluk, insanın doğal yapısı itibariyle zorunlulukla istediği bir amaçtır. Bu zorunluluk insanın yaşamak ve hayatta kalmak için sahip olduğu gereksinimlerin ve ihtiyaçların doyurulmasına dayanır. İnsan, içinde yaşadığı bu dünyada eğilimler, istekler ve ihtiyaçlar tarafından sıkıca çevrelenmiştir ve bu dünyada varlığını sürdürebilmek için onların karşılanmasına muhtaçtır. Kant'a göre insan doyuma ulaşmayı yani ihtiyaçlarını tam olarak

[175] Kant, PAE, s. 81.
[176] Kant, PAE, s. 25.
[177] Kant, PAE, s. 29.
[178] Kant, AMT, s. 35.

gidermeyi elinde olmadan arzular ve bunu da mutluluk olarak adlandırır. Kant bu zorunlulukla ilgili şöyle söyler : "Mutlu olmak, zorunlu olarak her akıl sahibi ancak sonlu varlığın arzudur, dolayısıyla da bu varlığın arzulama yetisini kaçınılmazcasına belirleyen bir nedendir."[179] Aşağıdaki pasajda ise bu durumu şöyle ifade eder:

> *Buna rağmen, tüm rasyonel varlıklar için geçerli olduğu varsayılabilecek bir amaç vardır (eğer buyruklar bağımlı varlıklar olarak bu rasyonel varlıkların hepsi için geçerliyse) ve bu nedenle, onların hepsinin sadece sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda doğaları gereği zorunlu olarak sahip olduklarını rahatlıkla varsayabileceğimiz bir amaç vardır: mutluluk.*[180]

Yukarıda ifade edildiği gibi mutluluğun zorunlu bir amaç olmasının yanı sıra Kant, mutluluk ve akıl arasında bir çatışma ve gerilim olduğunu ifade eder. Kant'ın mutluluk ile akıl arasındaki çatışma ilişkisi üzerinden çizmiş olduğu ayrım, ileride ayrı bir bölümde ele alınacağı gibi, mutluluğun akla uygun bir yaşam sürmekten geçtiği iddiasında olan Antik Yunan filozoflarına karşı Kant'ın takındığı mesafeye işaret eder. Kant, söz konusu çatışma ile ilgili olarak şöyle söyler: "Gerçekten de görüyoruz ki, yetiştirilmiş bir akıl yaşamın ve mutluluğun tadını çıkarmak için ne kadar çok uğraşırsa, insan hakiki memnunluktan o kadar uzaklaşır." [181] Bu açıklamasından hemen sonraki bölümde ise Kant, tek koşulsuz iyi olan *iyi isteme* için gerekli olan aklı geliştirmenin, koşullu olan mutluluk amacına erişilmesi ihtimalini hiçe indirgediğini[182] belirtir. Peki aklın mutlulukla çatışma nedeni nedir? Ya da Kant neden böyle bir çatışma olduğunu iddia eder? Bunun için Kant'ın eğilimler hakkında söylediklerine bakılması gerekir. O; eğilimlerin akıl sahibi bir varlık için yük olduğunu, eğilimlerin asla tam olarak doyurulmaları mümkün olmadığı için insanda büyük bir boşluk yarattığını ve bu nedenle onların kölece ve kör olduğunu iddia eder.[183] Mutluluk da temelini yukarıda ifade edildiği gibi eğilimlerin doyurulmasında buluyorsa eğer, buradan kaçınılmaz olarak mutluluk ve akıl arasında bir çatışma ve gerilimin ortaya çıkacağı açıktır.

---

[179] Kant, PAE, s. 28.
[180] Kant, **Groundwork of the Metaphysics of Morals**, çev. Christopher Bennett, Joe Saunders, Robert Stern, Oxford University Press, Oxford, 2019, (Groundwork), ss. 29-30.
[181] Kant, AMT, s. 10.
[182] Kant, AMT, s. 11.
[183] Kant, PAE, s. 128.

Bununla beraber akıl, araçsal olarak kullanılarak mutluluğun emrine koşulup eğilimlerin doyurulmasının araçlarını temin etmeye adanabilir. Bu durumda o, kendine amaç koymayıp yalnızca kendisine dikte edilen amacın gerçekleştirilmesine hizmet eden bir araca dönüşür. Ancak bu şekilde akıl, asıl ve gerçek amacı olan ahlaklılıktan uzaklaşmış ve bir anlamda kendisi olmaktan çıkmış olur. Bu durumda akıl ve mutluluk arasındaki uzlaşmazlık daha da şiddetlenir.

3.2. EN YÜKSEK İYİ VE MUTLULUK

Yukarıda mutluluğa dair yapmaya çalıştığımız açıklama ve saptamalardan sonra artık Kant'ın en yüksek iyi ile mutluluk arasındaki ilişkiyi nasıl tasarladığını ele alabiliriz. Bu kavramı incelemek Kant'ın mutluluk ve ahlak arasındaki ilişkiyi nasıl çözümlediğini, en yüksek iyinin gerçekleşmesi ile aklın üç koyutu (özgürlük, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı) arasında nasıl bir bağlantı kurduğunu ve nihayet insanın asli değeri ve varoluş amacını ne şekilde tasarladığını daha açık kılacaktır.

En yüksek iyi kavramı, Kant için eskiler diye işaret ettiği Antik Yunan filozoflarının pratik ilke arayışında tamamen yanlışa sürüklenmelerinin temelinde yatar. Ona göre Antik Yunan filozofları, pratik ilkenin temeline yerleştirecekleri bir nesne arayışında, istemeyi tamamen deneysel olarak belirleme hatasına düşüp istemenin yad erkliğe [184] kurban gitmesine neden olurlar. Kant bu yanlıştan bahsederek şöyle söyler: "Eskiler, ahlaki araştırmalarını, tamamen en yüksek iyi kavramının belirlenmesine ve dolayısıyla daha sonra ahlaki yasada istemenin belirleyici temeli haline getirmek istedikleri bir nesnenin tespitine yönlendirerek bu hatayı açıkça ortaya çıkardılar."[185]

Kimi araştırmacılar Kant'ın, yukarıda alıntılanan eleştirisini, daha çok Cicero (MÖ 106-MÖ 43) üzerinden yaptığını, en yüksek iyi konusundaki düşüncelerini açıklarken Aristoteles'ten bahsetmeyip Epiküros ve Stoalı düşünürleri ele almasının

[184] Yad erklik kavramı, özerkliğin karşıtı olup dışarıdan gelen bir yasaya boyun eğmek anlamına gelir.
[185] Immanuel Kant, **Critique of Practical Reason**, çev. Mary Gregor, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 54.

da bu tezi güçlendirdiğini öne sürer.[186] Gerçekten de Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde en yüksek iyi kavramını tartışırken Aristoteles'ten hiç bahsetmez. Kant, Aristoteles'ten yalnızca Hristiyan ahlakıyla Kynikler, Epikürosçular ve Stoalılar'ın ahlak anlayışlarını karşılaştırdığı uzunca bir dipnotta bahseder. Bu dipnotta da Platon ve Aristoteles'in ahlak anlayışlarının sadece kaynağı bakımından birbirlerinden farklılaştığını ifade eder.[187] Bir önceki bölümde açıkladığımız gibi Aristoteles etik tartışmasında en yüksek iyi kavramını uzun uzadıya ele alır ve ona önemli bir yer verir. Zaten Aristoteles için en yüksek iyi mutluluktur. Aristoteles'in en yüksek iyiyi bu şekilde ele alması fakat Kant'ın en yüksek iyi tartışmasında ondan hiç bahsetmemesi, Kant'ın Antik Yunan filozoflarını eleştirirken daha çok Cicero'yu düşündüğünü gösterir ve onun Aristoteles'in etiği hakkındaki bilgisinin derin değil yüzeysel olduğu yönündeki yorumlara neden olur.[188]

Kant'ın eleştirisinin ana figürü olan Cicero'ya dönersek, *On Moral Ends* (Ahlaki Amaçlar Üzerine) isimli eserinde Cicero, en yüksek iyi ile ilgili şunları söyler:

> *Hayatta hiçbir araştırma genel olarak felsefeden önemli değildir, özel olarak da bu çalışmada sorulan şu sorudan: Amaç nedir, nihai ve son hedef nedir, öyle ki iyi yaşam ve doğru eylemek üzerine olan düşüncelerimizin hepsi ona yöneltilsin? Doğanın takip ettiği aranacak en yüksek iyi nedir, onun kaçındığı en büyük kötülük nedir?*[189]

Şimdi yukarıdaki pasajda, tam da Kant'ın bahsettiği gibi, en yüksek iyi kavramı, ahlak yasasından önce geldiği için ahlaki öznenin istemesi aklın kendisi tarafından ve akılsal yasa aracılığıyla değil, arzulama yetisinin bir nesnesiyle belirlenir. Böylece ortaya konulan ilke, Kant açısından bütün akıl sahibi varlıklar için her koşulda her zaman geçerli olacak bir pratik yasa sağlamayıp yalnızca deneysel olarak belirlenebilen bir nesneye ulaşmayı sağlayacak bir talimat olur.

Kant'a göre "en yüksek" kavramı iki anlama geldiği için onun hakkında konuşmadan önce söz konusu bu iki anlam arasındaki ayrım netleştirilmelidir. En yüksek kavramı "en üstün" (supreme) anlamında alınabilir. Böylece o, koşulsuz olanı

---

[186] Rober B. Louden, "Aristotle and Kant on the Highest Good", **The Highest Good in Aristotles and Kant**, (Ed. Joachim Aufderheide, Ralf M. Bader), Oxford University Press, New York, 2015, s. 113.
[187] Kant, PAE, s. 139.
[188] Louden, s. 113.
[189] Cicero, **On Moral Ends**, çev. Raphael Woolf, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 7.

ifade eder. Başka deyişle o, herhangi bir koşula bağlanmadan üstün olandır. Diğer anlamında ise en yüksek kavramı "en yetkin olan" (completed, perfect), yani tam olan, eksiği olmayan veya mükemmel olan anlamında kullanılabilir. Bu anlamda o, "kendi türünden daha büyük bir bütünün parçası olmayan bütünü"[190] ifade eder. Böylece en üstün iyi, Kant'ta kayıtsız şartsız iyi olandır, o da erdem ya da ahlaklılıktır. Nitekim Kant, "dünyada, dünyanın dışında bile, iyi bir istemeden başka kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez."[191] diyerek de bunu açıkça ifade eder. O halde, iyi bir isteme ahlak yasası aracılığıyla akıl tarafından belirlenen bir istemedir.

Bu noktada konuyla ilgili olarak her ikisi de pratik ilke olan pratik yasa ve maksim kavramları arasındaki ayrımı açıklamak faydalı olur. Maksim, eylemin öznel ilkesidir. Onun koşulları yalnızca özne için geçerlidir. Yasa ise her akıl sahibi varlık için her zaman ve her koşulda geçerli olabilecek biçimde ortaya konulabilen, temelini öznenin içinde olduğu koşullarda değil, aklın kendisinde bulan pratik ilkedir.[192] Ahlak yasası pratik bir yasa olarak, koşullardan bağımsız olan kesin bir buyruktur. Kant bunu şu şekilde ifade eder: "Öyle eyle ki, her defasında senin istemenin maksimi aynı zamanda genel bir yasamanın ilkesi olarak da geçerli olabilsin." [193] Böylece isteme, bütün içeriklerden, deneysel olarak saptanabilen nesnelerden bağımsız olacak şekilde yalnızca biçimsel olarak belirlenir. Bununla beraber Kant için insan, sonlu ve doğası itibariyle eğilimler tarafından uyarılan bir varlık olduğu için onun maksimleri ahlak yasasıyla çatışabilir. Kant'a göre maksimleri ahlak yasasıyla çatışmayan tek bir isteme vardır, o da Tanrı'ya ait olan istemedir, buna da "kutsal isteme" denir. Yine Kant'a göre insanın böyle bir yetkinliğe ulaşması hiçbir zaman mümkün değildir; insan ona ancak bir ideal olarak yaklaşabilir ama asla tam olarak erişemez. İşte bu ucu açık yaklaşma çabasına erdem denir. Kant erdemle ilgili olarak şöyle söyler: "Erdem: sonlu pratik aklın başarabileceği budur en fazla."[194]

[190] Kant, PAE, s. 120.
[191] Kant, AMT, s. 8.
[192] Kant, AMT, ss. 37-38.; Kant, PAE, s. 21.
[193] Kant, PAE, s. 35.
[194] Kant, PAE, s. 38.

Kant en yüksek iyiyi, ikinci anlamında yani "en yetkin iyi" anlamında kullanır. Bu şekilde en yüksek iyinin ilk ögesi, koşulsuz en üstün iyi olan erdem, diğeri ise erdeme eklenen mutluluktur. Mutluluk kendi başına bir iyi olmayıp en yüksek iyi kavramına yalnızca erdem varsa dahil olur. En yüksek iyi böylece "ahlaklılıkla tam orantı içinde paylaştırılmış olan mutluluk"[195] olur. En yüksek iyiyi bu şekilde tanımlasa da Kant'a göre erdem ve mutluluk arasında bu dünyada geçerli olabilecek bir zorunluluk varsaymak için herhangi bir neden bulunmaz. Hatta deney, birçok zaman erdem ve mutluluğun bir aradalığını göstermek bir yana, onların birbirlerinden ayrı şeyler olduğunun düşünülmesini destekler.

En yüksek iyinin ilk ögesi olan ahlaklılık o halde tam olarak nedir? Öyle ki bu kavram Kant'a göre, insanın değerinin temeli,[196] onu diğer canlılardan ayıran yegâne özelliğidir. Hatta o, yaratımın ve aklın asıl maksadıdır.[197] Ahlaklılık; kesin olarak buyuran ahlak yasasının hiçbir deneysel ögeye başvurmadan istemeyi zorunlulukla ve doğrudan belirmesi demektir. Bu şekilde isteme, aklın kendi kendine koyduğu bir yasa tarafından belirlenmekle, özerklik kazanır. Bu özerklik ise bizi özgürlüğe götürür. Bununla beraber Kant, istemenin akıl dışındaki belirlenme nedenlerinden bağımsızlaşmasını *negatif özgürlük*, aklın koyduğu yasa aracılığıyla belirlenmesini ise *pozitif özgürlük* olarak tanımlar. Ahlaklılık, özerklik ve özgürlük birbirlerine ayrılmazcasına bağlıdır. Böylece en yüksek iyinin ilk ve koşulsuz ögesi olan erdem ya da ahlaklılık ile özgürlük kavramına varmış oluyoruz. Özgürlük kavramı varsayılmadan, ahlaklılıktan bahsetmek mümkün değildir. Eğer özgürlük insan için mümkün olmasaydı, insan doğal nedenlerin belirlemesi zincirinde yalnızca bir halka olarak kalır, bütün değerini yitirirdi. Böylece Kant'ın tasarımında özgürlük, ahlakın temel ve biricik kavramı haline gelir.

Ahlaklılık için, yasadan çıkan eyleme uygun davranmak, kısacası ödeve uygun davranmak yetmez. Ödeve uygun davranmak, isteme ahlak yasası tarafından değil de bir başka neden tarafından belirlenseydi de ortaya çıkabilirdi. Bu uygunluğa "yasallık" denir. Bu nedenle "ahlaklılık", yalnızca ödevden dolayı yapılan eylemde

[195] Kant, PAE, s. 121.
[196] Kant, PAE, s. 81.
[197] Kant, PAE, s. 69.

aranmalıdır.[198] Buna şöyle bir örnek verebiliriz: Eğer bir kişiye ona üzüldüğüm için yardım ediyorsam eylemim yasallık taşır; çünkü ödeve uygundur. Fakat ödevden dolayı değil, üzüntüden dolayı eylediğim için benim istemem akıl tarafından değil bir duygu tarafından belirlenmiştir. Bu yüzden eylemim yasallık taşısa da ahlaklılık içermez.

Ödevden dolayı eylemek ise yasaya duyulan saygıdan ötürü eylemek demektir. Örneğin sonucunda karşılaşmaktan kaçınmayı umduğum azarlanma, korku, zarar ya da bulmayı ümit ettiğim fayda, takdir gibi nedenlerden ötürü doğruyu söylemek ödeve uygun davranış olurken yalnızca ahlak yasasına duyduğum saygıdan ötürü doğruyu söylemek ödevden dolayı eylemek olur. Bu şekilde ahlaklılık ancak ve ancak ikinci durumda ortaya çıkar, ilkinde değil.

En yüksek iyinin ilk ögesi olan ahlaklılık, elimizde olan, kendisini gerçekleştirmeye gücümüzün yeteceği yegâne şeydir. Bu şekilde insan, kendi sınırlılığı ve acizliği içinde ahlaklı olmakla yalnızca mutluluğa layık olabilir. Nitekim Kant da bunu açıkça ifade eder: "Bu yüzden ahlak da aslında, kendimizi nasıl mutlu kılacağımızın öğretisi değil, mutluluğa nasıl layık olmamız gerektiğinin öğretisidir."[199]

Yukarıda Kant'ın, herhangi bir maksiminin ahlak yasasıyla çatışması mümkün olmayan istemeyi kutsal isteme olarak tanımladığını, insanın doğal yapısından kaynaklanan eğilimleri nedeniyle böyle bir istemeye hiçbir zaman ulaşamayacağını iddia ettiğini söyledik. Bununla beraber böyle bir istemeye sadece ucu açık bir ilerleme sürecinde sonsuzca yaklaşılabileceğini ve bu çabanın da erdem olarak tanımlandığını belirttik. Fakat yukarıda şu soruyu cevaplamadan bıraktık: İnsanın sonlu yapısı, erdemin sonsuzca ilerlemeyi gerektirmesiyle nasıl bağdaşabilir? Varlığının ne zaman sonlanacağını bile bilmeyen insandan sonsuzca bir ilerleme beklemek nasıl ve ne şekilde açıklanabilir? Bu soruları cevaplamadan bırakmak en yüksek iyi kavramını gerçekleşmesi mümkün olmayan retorik bir kurgulama olarak ortaya koymak olurdu.

[198] Kant, PAE, ss. 89-90.
[199] Kant, PAE, s. 141.

Nitekim Kant'a göre sonsuzca bir ilerlemenin sonsuzca bir varoluşu gerektirmesi, bizi ruhun ölümsüzlüğü kavramına götürür.[200] Böylece Kant tarafından ahlaksal yetkinleşme için gereken sürenin zorunluluğu ortaya konulmuş olur. Sonsuzca sürüp giden bir varoluş olsa bile en yüksek iyi olan erdemle tam orantılı olan bir mutluluk nasıl garanti edilebilir? Sahip olduğu sonsuz süreli varoluşun içinde sürekli ahlaksal olarak yetkinleşen ama ahlaklılığına orantılı şekilde mutlu olmayan bir varlık düşünmek mantıksal olarak mümkündür. Burada artık Kant, en yüksek iyi kavramanın pratik olarak gerçekleşmesini mümkün kılacak son kavram olan Tanrı kavramını ele alır.

Burada şu ayrıma dikkat etmekte yarar vardır. Tanrı'nın varlığı, tıpkı özgürlük ve ruhun ölümsüzlüğü gibi, aklın teorik kullanımının cevapsız bırakmak durumunda hatta zorunda kaldığı bir sorundur. Kant'a göre akıl, bilme kapasitesinin sınırlarını aşmadan Tanrı'nın varlığı konusunu nihayete erdiremez. Kant, duyusal algıya açık ve bilinebilir olan "fenomen" alanı ile kendinde şey dediği "numen" alanı arasında bir ayrım yapar. Kant'a göre insan zihni kendinde şey olarak numenleri sadece düşünebilir fakat onları bilemez. İnsan zihni numenleri bilmeye çalışırsa akıl birbiriyle çelişen antinomiler içerisine düşer. Bu şekilde Kant, eleştirel felsefesine uygun olarak bilgi alanının sınırlarını ortaya koyar. İnsan zihninin akıl, anlama yetisi ve duyarlık olarak üç kısım ya da yetiden oluştuğunu ifade eden Kant'a göre duyarlık yetisi, *a priori* olan zaman ve mekan formlarıyla duyumu meydana getirir. Anlama yetisi ise tıpkı zaman ve mekan formlarının *a priori* olması gibi, kendisinde bulunan nedensellik ve diğer *a priori* kategorileriyle duyumu sentezler. Böylece insan zihni, yalnızca temelini deneyimde bulan fenomenleri bilebilir ve numenler deneyimde verilmediği için insan zihni onları bilemez, onlar yalnızca düşünülebilir. Bununla beraber Kant, en yüksek iyinin gerçekleşmesi için yukarıda açıklanan aklın üç koyutunun bir varsayım olarak kabul edilebileceğini ifade eder. Burada Tanrı kavramı, fiziğe değil, aklın pratik alandaki kullanımına gönderme yapan ahlaka ait bir kavram olarak öne sürülür.[201]

[200] Kant, PAE, s. 133.
[201] Kant, PAE, s. 152.

3.3. ÖZGÜRLÜĞÜN MUTLAK ÜSTÜNLÜĞÜ

Yukarıda ahlaklılık ile özgürlük arasında kurulan ilişkiye değinmiştik. Şimdi özgürlük en yüksek iyiyle ilişkisinde; ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'dan, ahlaklılığı olanaklı kılmasıyla ayrılır. Çünkü özgürlük kavramı olmasaydı, ahlaklılıktan bahsetmek yalnızca boş bir kurgulama olarak kalırdı. Ama aynı şekilde, özgürlük de temelini ahlak yasasında bulmaktadır. İstemenin özgürlüğü yalnızca başka belirlenme nedenlerinden bağımsız olma değil aynı zamanda aklın koyduğu bir yasa tarafından belirlenme anlamına da gelmektedir. Yukarıda açıkladığımız gibi Kant, istemenin başka belirlenme nedenlerinden bağımsız olmasını negatif özgürlük, istemenin aklın koyduğu bir yasa tarafından belirlenmesini ise pozitif özgürlük olarak tanımlamaktadır. Böylece Kant'ın tasarımında özgürlük ve ahlak yasası, karşılıklı olarak birbirine bağlanır.[202]

Ahlaklılığın en üstün ve koşulsuz iyi olması, özgürlüğün ise ahlaklı olmanın koşulunu oluşturması, bizi özgürlüğün ve ahlakın mutluluk karşısındaki mutlak üstünlüğüne götürmektedir. Demek ki Kant açısından öncelik tartışmasız bir şekilde özgürlüğe verilmelidir, mutluluk ise yalnızca ahlaklılığa eklenen bir şey olarak onu tamamlar. İnsanın bu dünyadaki varoluşu söz konusu olduğunda elinden gelen yalnızca erdemli, ahlaklı olmak ve en yüksek iyinin koşullarının varsayılmasıyla mutluluğu yalnızca umut etmek olabilir. İnsan, bu dünyada belki mutlu olamaz fakat mutluluğa layık olmak onun elinde ve gücü dahilindedir.

Yukarıda ifade edilenlerden şu sonucu çıkarabiliriz: Kant, insanın mutlu olmasına karşı değildir. Nitekim o, insanın mutluluğunu güvence altına almasının da bir tür ödev olduğunu, çünkü mutsuzluğun insanın ödevini çiğnemesinin nedeni olabileceğini ifade eder.[203] Ancak Kant, mutluluk ilkesinin insanın eylemlerinin temeli olarak alınmaması gerektiğini düşünür. Çünkü mutluluk için getirilecek bir kural temelini deneysel belirlenimde bulur. Bütün akıl sahibi varlıklar için geçerli olması gereken ahlak yasası bu yüzden deneysel olarak belirlenebilen bir ilkeye dayanamaz. Eğer ahlak yasası deneysel bir temele sahip olursa her zaman ve her

[202] Kant, PAE, s. 33.
[203] Kant, AMT, s. 14.

yerde geçerli bir yasa biçiminde ortaya konulamaz. Kant, ahlak yasasının tıpkı doğa yasaları gibi her yerde geçerli olması gerektiğini, bu yüzden de yalnızca akıldan türetilmesi gerektiğini ifade eder. Bununla beraber Kant, insanın mutluluk isteminden vazgeçmesini değil yalnızca yapılması gereken söz konusu olduğunda mutluluğu hesaba katmamasını ister.[204] Zaten mutluluk insanın zorunlu amacı olarak ele alındığı için ondan vazgeçilmesi de mümkün değildir. Kant'a göre insan, elinden geleni yaparak ahlaklı olmalı, mutluluğu ise yalnızca ümit etmelidir.

Burada Kant'ın Antik Çağ ve Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışlarına karşı çıkma sebebi daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Öncelikle Antik Yunan filozofları bir "iyi" ararlar ve sonrasında bulduklarını iddia ettikleri iyiyi ahlakın temeline yerleştirirler. Örneğin Epiküros bu iyiyi haz olarak tanımlarken Stoalılar onu erdem olarak adlandırırlar. Platon, onu aşkın bir idealar dünyasından türetir; Aristoteles ise onu empirik alandan soyutlayarak çıkarsamaya çalışır. Kant'a göre bu kavramsallaştırmaların hepsi, kendilerine göre iyi olarak kabul ettikleri şeyi istemenin ereği yaparak istemeyi dışsal bir nesneye bağımlı kılar. Böylece istemenin özerkliği kaybedilerek yerine istemenin yad erkliği geçmiş olur.

Kant'a göre yapılması gereken eskilerin yaptığının tam tersini yapmaktır. Daha açık ifade edersek, öncelikle ahlak yasasını ortaya koymak ardından iyi ve kötü kavramlarını bu yasadan türetmektir.[205] Ancak bu şekilde isteme, aklın koyduğu ahlak yasası tarafından belirlenerek özerkliğini ve özgürlüğünü muhafaza edebilir.

Aydınlanma Çağı'na gelirsek, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu dönemde iyi hissetmek iyi ile bir tutulur ve haz ve mutluluk birbirine sıkı sıkıya bağlanır. Burada haz mutluluğun önemli bir bileşeni olarak öne sürülür ve hayatın ve toplumun amacı mutluluk olarak ifade edilir. Yine bu dönemde düşünürler aklın ve bilimin toplumsal ve bireysel mutluluğa hizmet etmesi ve devletin gerekli politikaları hayata geçirerek vatandaşların mutluluğunu garanti altına alması gerektiğini kabul ederler. Aslında Kant, sıradan insanın mutluluk anlayışını nasıl oluşturduğunu açıklarken tıpkı Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışı gibi haz ve acıdan yola çıkar. Tersinden söylersek Kant için aslında Aydınlanma felsefelerinin mutluluk anlayışları, ortalama

[204] Kant, PAE, s. 102.
[205] Kant, PAE, s. 70.

insanın mutluluk anlayışının rasyonel olarak temellendirilmesinden ibarettir. Fakat Kant, ahlak ve mutluluğun birbirinden farklı şeyler olduğunu ısrarla vurgular ve de ahlakın ve politikanın temeline mutluluk ilkesini yerleştirmenin insanları köleleştirmekten başka bir işe yaramayacağını düşünür. Nitekim ona göre, zevk almanın amaç edinildiği durumda haz yalnızca iyi duyumdur, iyinin kendisi değildir. Kant, ahlakın temeline yararın veya refahın geçirilmesine de bu yüzden karşı çıkar. Aşağıdaki pasajda bu karşı çıkışın Kant'ın ahlak felsefesindeki teorik dayanağını görebiliriz:

> *İyi isteme, etkilerinden ve başardıklarından değil, konan herhangi bir amaca ulaşmaya uygunluğundan da değil, yalnızca isteme olarak, yani kendi başına iyidir; ona, kendi başına ele alındığında, onun herhangi bir eğiliminin, hatta isterseniz bütün eğilimlerin topunun birden, lehine gerçekleştirebileceği her şeyden, karşılaştırılamayacak kadar daha yüksek değer verilmelidir.*[206]

Böylece Kant, Aydınlanmacı mutluluk anlayışının faydacı ve pragmatik yaklaşımını reddetmekle kalmaz, iyi isteme karşısında hiçbir şeyin içsel bir değeri olmadığı da ifade eder.

İlk bölümde Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışını incelerken, onun dört temel iddiaya dayandığını belirtmiştik. İndirgeme pahasına bunları şöyle sıralayabiliriz: Mutluluğa bu dünyada ulaşmak mümkündür; devlet, toplum ve politik düzenin amacı mutluluktur ve gerekli sosyal ve kamusal düzenlemelerle toplum ve bireyin mutluluğu desteklenmelidir; bütün bir yaşamın amacı mutluluktur ve nihayet mutluluk temelini haz ve acıda bulur. Kant, sonuncusu hariç bütün bu kabullere karşı çıkar; ama haz ve acıda temelini bulan mutluluk anlayışına da bir değer atfetmez. Bunun nedenini yukarıda açıkladığımız için ilk üç iddiaya yapılan itiraza geçersek, öncelikle Kant için ihtiyaçların tam olarak doyurulması mümkün değildir. Mutluluk da ihtiyaç ve eğilimlerin doyurulmasında temelini bulduğu için gerçek anlamda mutluluk bu dünyada mümkün değildir.[207]

Bu noktada Kant eğilim, arzu ve ihtiyaçların doğaları gereği döngüsel olduğu dolayısıyla onlar açısından tam doyumun mümkün olmadığı fikrinden hareket eder. Öte yandan modern çağın bir filozofu olarak Kant modern toplumlarda doğal

---

[206] Kant, AMT, s. 9.
[207] Agnes Heller, "Kant'ın Politika Felsefesinde Özgürlük ve Mutluluk", **Kant Felsefesinin Politik Evreni**, çev. ve der. Hakan Çörekçioğlu, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 212.

ihtiyaçların yanında yapay ihtiyaçların da ortaya çıktığını, dolayısıyla insan için doyurulması mümkün olmayan ihtiyaçların çeşitlendiğini de görür ve tam da buradan Kant'ın Aydınlanmacı mutluluk anlayışına politik düzlemde yaptığı eleştiri ortaya çıkar.

Kant'ın politik bağlamda yaptığı eleştiriye gelirsek, yukarıda ifade edildiği gibi Kant Aydınlanmacıların devletin vatandaşlarının mutluluğundan sorumlu olduğu ve insanların mutlu kılınması için gerekli politik ve kamusal düzenlemeleri hayata geçirmesi gerektiği şeklindeki iddiasında büyük bir tehlike görür. Kant için böyle bir devlet insanların ihtiyaçlarını manipüle ederek onların özgürlüklerine zarar vermekle kalmaz; onları ihtiyaçlarının kölesi kılmak suretiyle [208] sistemin birer dişlisine dönüştürür. Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" metnindeki paternalistik despotizm eleştirisinin temelinde bu görüş yatar. Böyle bir devlette vatandaşlar kendi kararlarını kendi alamayan, tıpkı mutluluğu için babasının maddi desteğine bağımlı olan bir ergen gibi yöneticinin talimatlarına uymak zorunda kalırlar ve yargı yetilerini yöneticinin yargısında yok ederler.[209] Bu eleştirinin temel dayanak noktası elbette Kant'ın etik teorisinin temelinde yatan otonomi ve özgürlük ilkesidir.[210] Kant için otonomi ilkesine zarar verebilecek her türlü politik düzen sadece ahlaklılığın değil aynı zamanda özgürlüğün de önündeki en büyük engeldir. Bu yüzden Kant iyi bir politik yönetimin, vatandaşların mutluluğunu değil, özgürlüğünü istemesi gerektiğini, vatandaşlar açısından da ergenlikten kurtulmanın yolunun mutluluğu değil özgürlüğü tercih etmekten geçtiğini iddia eder.

Üçüncü kabule gelirsek, Kant için evrenin ve onun bir parçası olan insanın amacı Aydınlanma Çağı düşünürlerinin ifade ettiği gibi mutluluk değildir. Kant'a göre yukarıda ifade edildiği gibi evrenin ve insanın amacı en yüksek iyinin yani ahlaka tam orantılı mutluluğun gerçekleşmesidir. Bu da mutluluğa sahip olmak değil, mutluluğa layık olmak anlamına gelir; bunun koşulu da otonomi ve özgürlüktür.

---

[208] Heller, s. 219.
[209] Kant, Aydınlanma nedir?, s. 1.
[210] Hakan Çörekçioğlu, "Önsöz Üstüne: Ahlak Metafiziğine Bir Hazırlık Çalışması", **Ahlakın Metafiziğine Temellendirme**, (Ed. Umut Eldem), Akademim Yayınları, Ankara, 2025, (Önsöz Üstüne), s. 48.

Böylece Kant bizi şu konuda düşünmeye teşvik eder: Mutluluk için özgürlükten vazgeçmek insanın amacı ve insana yaraşır bir şey olabilir mi?

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARİSTOTELES VE KANT'IN MUTLULUK ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümde buraya kadar incelemiş olduğumuz konular üzerinden Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışlarının karşılaştırmasını yapmayı amaçlıyoruz. Ancak bu karşılaştırmaya geçmeden önce bir ayrımı dile getirmekte yarar var. Hem Aristoteles'in kullandığı "*eudaimonia"* kavramı hem de Kant'ın kullandığı "*Glückseligkeit"* kavramı Türkçede "mutluluk*"* olarak karşılanmaktadır. Fakat bu Türkçe karşılık özellikle Aristoteles'in kullandığı *eudaimonia* kavramı söz konusu olduğunda bir anlam daralmasına neden olmaktadır. Bir önceki bölümde Aristoteles'in mutluluk anlayışını açıklarken belirttiğimiz gibi *eudaimonia* "iyi yaşamak", "iyi durumda olmak" anlamlarını da içermektedir. Bununla beraber Kant'ın kullandığı kavram İngilizcede öncelikle "*bliss"* [211] kelimesiyle karşılanmaktadır. Bu kavramın İngilizce açıklamasına baktığımızda "*mükemmel mutluluk ya da keyif" [212]* anlamına geldiği, dolayısıyla Kant'ın kullandığı *Glückseligkeit* kavramıyla son derece uyumlu olduğunu görüyoruz; zira Kant mutluluğu haz ve hoşnutluğa gönderme yaparak tanımlar. Aristoteles'te de mutluluk hazzı içerir, fakat Kant'ın mutluluk ve haz arasında kurduğu sıkı bağlantı ve etik söz konusu olduğunda haz temelli mutluluk anlayışını devre dışı bırakması Aristoteles için aynı derecede geçerli değildir. İki filozofun "mutluluk" anlayışını kıyaslarken bu ayrımı akılda tutmak son derece yararlı olacaktır.

4.1. AKIL, MUTLULUK VE ÖZGÜRLÜK İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN BİR KARŞILAŞTIRMA

Aristoteles ve Kant'ın mutluluk konusundaki görüşlerini karşılaştırmanın belki de en uygun başlangıç noktası, birer filozof olarak onların mutluluk ile akıl

[211] "Glückseligkeit", Cambridge Online Dictionary, https://dictionary.cambridge.org/dictionary/german-english/gluckseligkeit?q=Gl%C3%BCckseligkeit, (12.12.2025).
[212] "bliss", Longman Online Dictionary, https://www.ldoceonline.com/dictionary/bliss, (12.12.2025)

arasında kurdukları ilişkidir. Tezimizin Aristoteles'e ayrılan kısmında incelediğimiz gibi Aristoteles için mutluluk bizzat insanın akla uygun bir yaşam sürmesinden geçer. O, aklın insanı diğer canlılardan ayırt eden bir nitelik olduğunu, insanın ayırt edici bir özelliği olarak işinin de akla uygun bir yaşam olduğunu belirtir. Akla uygun yaşam ölçülülük, sakinlik ve cesaret gibi karakter erdemlerini gerektirir ve bu erdemler de *phronesis* erdemi olmadan ortaya çıkamaz. İkinci bölümde açıkladığımız gibi Aristoteles ruhun akıllı kısmının iki yönü olduğunu, bir yönünün "bilimsel yön" diğer yönünün ise "tartan yön" olduğunu ifade eder. Aklın tartan yönü, zorunluluğun geçerli olmadığı ve olduklarından başka türlü olabilen şeyler alanına diğer bir ifadeyle pratik alana yöneliktir. Aristoteles'e göre aklın bu yanının erdemi *phronesis*'tir. *Phronesis* erdemine sahip olan kişi, pratik alanda kendisi için neyin iyi ve yararlı olacağını bilen kişidir. Kısacası aklın, bu dünyayla, pratik alanla ilgili erdemi *phronesis*'tir. İnsan, *phronesis* erdemine sahipse pratik alanda akla uygun yaşıyor demektir. Aristoteles, "bir insanın yaşamını belirli bir hedefe göre düzenlememesinin büyük bir aptallık işareti"[213] olacağını söylerken yine akla uygun yaşamaktan bahseder. Böylece Aristoteles için akıl, mutlu ve iyi bir yaşam için zorunludur.

Aristoteles'in aksine Kant'a göre akıl, mutluluk konusunda işe yaramadığı gibi mutlu olmayı engeller bile. Hatta Kant'a göre, aklın insanı mutlu kılma konusunda yetersiz kaldığını görenler arasından öyleleri çıkar ki onlar, aklını pek kullanmadığını düşündükleri insanlara imrenirler, bu da onları akıldan nefret etmeye götürebilir.[214] Kant için aklın amacı mutluluk değil çok daha yüksek bir amaç olan ahlaklılıktır. Yine Kant'a göre insan, aklını kullanarak "neyin kendi başına iyi ya da kötü olduğunu" düşünüp kendi başına iyi ve kötü olanı hayırlı ve fena[215] olandan ayırabilir.[216] Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Kant için, ahlakın insanı mutlu kılmanın değil, mutluluğa layık yapmanın öğretisi olduğu hatırlanırsa, akıl insanı sadece mutluluğa layık kılabilir, fakat onu mutlu kılamaz. Aynı nedenden dolayı

[213] Aristotle, Eethics, s. 47.
[214] Kant, AMT, s. 10.
[215] Hayırlı olan hoşnut ya da memnun olma, fena olan ise hoşnut olmama ya da acı ile ilgisinde düşünülmektedir.
[216] Kant, PAE, s. 69.

Kant, Aristoteles'in akılsal (pratik akılsal) erdemler arasına yerleştirdiği ve erdemli ve mutlu olmanın koşulu olarak gördüğü *phronesis*'e şüphe ile yaklaşır.

Şimdi Aristoteles *phronesis*'i akılsal erdemler arasına yerleştirse de en nihayetinde o, deneyimle kazanılan bir erdem, bir akılsal yetenektir. Kant, ahlak teorisinde deneysel olan bütün unsurları devre dışı bıraktığı için *phorenesis* gibi bir erdemi ahlaklılıkla ilişkilendirmez. Kant'ta pratik akıl, teorik akılla benzer biçimde evrensellik arayışına yönelir; nasıl teorik akıl bize evrensel doğa ilkelerini temellendirme imkânı veriyorsa, pratik akıl da bize evrensel, daha doğru ifadeyle genel bir ahlak ilkesini temellendirme imkânı verir. *Phronesis* gibi deneyimle ilişkilendirilen herhangi bir akılsal yeti veya yetenek Kant için en nihayetinde deneyime ve bu deneyimin ortaya çıktığı geleneğe geri gider ve aklın deneyim üzerindeki evrensellik talebine zarar verir. Elbette burada bir site filozofu olarak Aristoteles'in temel derdi ile modern çağın ve küreselleşen bir dünyanın filozofu olarak Kant'ın temel derdi arasındaki ayrım ortaya çıkar. Aristoteles sitenin geleneği içinde erdemli ve mutlu olmanın koşullarını ararken Kant çok katmanlı modern toplum içinde ve küreselleşen dünya karşısında herhangi bir gelenekten beslenmeyen ve herhangi bir mutluluk ilkesine geri gitmeyen bir ahlaklılık ve özgürlük ilkesi arar.

Aristoteles'in *phronesis* erdemi deneyimden, dolayısıyla bağlamsal olandan yani insanın içinde yaşadığı koşullardan beslendiği için Aristoteles açısından eğer bir kişi sağlık, özgürlük, belirli bir refah düzeyi ve dostlar gibi dış iyilere yeterince sahipse ve aynı kişi erdeme uygun eylemlerde bulunuyorsa onun mutlu bir hayat yaşadığını kabul edebiliriz. Bununla beraber Aristoteles, dış iyilerin mutluluk konusundaki rolünü gerektiğinden fazla hesaba katmamamız gerektiğini de öne sürer. Yine Aristoteles, mutlu olmak için deniz ve kara üzerinde hakimiyete gerek olmadığını ve yeterli imkâna sahip olduğumuz takdirde erdeme uygun davranma olanağına sahip olduğumuzu ifade eder. Bu durumu da bizzat iktidar sahiplerinden ziyade sıradan yurttaşın hayatında görebileceğimizi öne sürer.[217] Böylelikle Aristoteles için mutlu olabilme ihtimali, belirli şartlara sahip olan ve aslında çoğunluğu oluşturmayan insanlar için bu dünyada mümkündür. Kant'a geldiğimizde

[217] Aristotle, NEthics, s. 198.

ise bu dünyadaki bir mutluluk, insanın doğal yapısı gereği zaten pek mümkün değildir.

Kant açısından mutluluk, genel anlamda bir özne için her şeyin kendi isteğine göre olup bitmesini ifade eder. Bu durumda herhangi bir öznenin tüm yaşamı boyunca böyle bir durum içinde olması mümkün değildir. İnsan, doğal yapısı itibariyle eğilimler, tutkular ve arzularla çevrelenmiş, varoluşu daima sıkıntı içinde sürüp giden bir canlıdır. İnsan belli bir süre eğilimlerini doyurmayı başarsa bile eğilimler yüzünden başı daha büyük derde girer. Çünkü Kant açısından, eğilimler kördür ve bir yüktür. Buna göre arzular, tutkular ve ihtiyaçlar ne zaman doyurulsa daha büyük bir doyum talebiyle yeniden geri gelirler. Kant için ahlaklı olmak ve görevini yerine getirmek çoğu zaman insanın eğilimleri ile çatışma halindedir. Böyle bir çatışmayı yaşamayan bir varlık varsa o da Tanrı'dır. Onun istemesi ahlak yasasıyla tam uyumlu olduğu için bu isteme "kutsal isteme" olarak adlandırılır. Oysa insan, aklı ve tutkuları arasındaki çatışmayı sürekli yaşayan bir varlıktır; bu nedenle insanın başarabileceği tek şey kutsal isteme gibi bir ideale elinden geldiğince yaklaşmaktır. Bu ideale yaklaşmak eğilimlerle sürekli bir savaşı zorunlu kıldığından ve de mutluluk temelini eğilimlerde bulduğundan, Kant için bu dünyada mutluluk pek mümkün değildir. Mutluluk bu dünyada mümkünse bile ancak çok kısıtlı, geçici ve kısa bir süre için yaşanan bir şeydir. Bu ise ancak rastlantısal koşullara bağlıdır; dolayısıyla mutluluk konusunda genel bir yargıya varmamız açısından yeterli değildir. Peki acaba bu dünyada yaşayan ve genel olarak tutku ve arzularının peşinden gittiği kabul edilen ortalama insan ile yine genel olarak aklın yolunu takip ettiği kabul edilen filozof arasında mutluluğa sahip olmak bakımından bir fark var mıdır? Bu mesele iki filozof arasında karşılaştırma yapabileceğimiz bir başka konudur.

Aristoteles için aklın en üstün etkinliği olarak *teoria* etkinliği mutluluğun en üstün biçimidir ve sadece Tanrı ve bilgelerin erişebileceği bir durumdur. Aristoteles, *teoria* etkinliğine atfettiği bu özel konum için birkaç gerekçe sunar. İlk olarak *teoria* etkinliği için, başka erdemli etkinliklerin gerektirdiği gereksinimlerden çok daha azı gerekir. Yine diğer erdemli etkinliklerden farklı olarak *teoria* etkinliği, en kesintisiz ve sürekli yapılabilecek bir etkinliktir. İşte bu tür bir etkinliği yalnızca Tanrı ve bilge

gerçekleştirebilir. Bilge kişi, *teoria* etkinliği ile Tanrı'ya benzemek suretiyle, insanlar arasındaki en mutlu kişidir. Demek ki Aristoteles için bilgenin ya da filozofun, mutluluk söz konusu olduğunda ortalama insan karşısında özel ve üstün bir konumu vardır.

Kant için, filozof ile sıradan insan arasında ne mutluluk konusunda ne de ahlaki ilkelere uygun yaşamak bakımından herhangi bir fark vardır. Sıradan insan, ahlaki konular söz konusu olduğunda

> *bir filozofun kendine vadedebileceği kadar doğruyu bulabileceğini pekala ümit edebilir. Hatta filozoftan neredeyse daha emin olabilir; çünkü filozof da sıradan insanın sahip olduğu aynı ilkeden hareket etmek zorunda olsa da filozof yargılarına bir sürü yabancı, konunun özüne ait olmayan düşünceler karıştırabilir ve düz yoldan sapabilir.*[218]

Kant için filozof ve sıradan insanın ahlak yasasına ulaşmaları bakımından bir farkının olmaması, kendisinin bütün akıl sahibi varlıklar için geçerli olacak bir ahlak yasasını temellendirme girişimi ile son derece uyumlu ve tutarlıdır. Eğer birisi başka birisinden ahlak yasasına ulaşmak bakımından daha avantajlıysa, bu en baştan koşullara bir gönderme yapmak olur. Bu da ahlak yasasısın koşulsuzluğuna gölge düşürmek anlamına gelir.

Elbette burada da iki filozof arasındaki fark yaşadıkları çağın talepleriyle bağlantılıdır. Aristoteles, hiyerarşik bir köle toplumu içinde yaşar ve geleneksel metafizik düşünme anlayışına ve kanı ile hakikat arasında kurulan Platoncu metafizik-epistemolojik ayrıma bağlı kalır. Filozof *teoria* etkinliği sayesinde hakikate erişme gücüne sahip olduğu için ortalama insanın sahip olabileceğinden daha üstün bir mutluluğa, bir tür entelektüel hazza erişme imkânına sahiptir. Oysa modern çağın koşulları içinde düşünen ve yazan Kant, modern epistemolojik demokrasi fikrinden ve Fransız devriminin eşitlik ilkesinden beslendiği için ne ahlaklılık konusunda ne mutluluk konusunda filozof ile ortalama insan arasında bir ayrım yapar. Filozof kadar ortalama insan da ahlaklı olabilme gücüne sahiptir ve ortalama insan kadar filozof da özgürlüğünü mutluluğuna feda etmeye yatkındır veya tam tersini yapma gücündedir.

---

[218] Kant, Groundwork, s. 19.

Bu noktada artık iki filozof arasında özgürlük ve mutluluk ilişkisini düşünme tarzları bakımından bir karşılaştırma yapabiliriz. Aristoteles, özgürlüğü daha çok köle olmamak anlamına gelecek şekilde bir insanın sosyal statüsüyle bağlantılı bir biçimde ya da fiziksel anlamda engellenmemiş olmasına gönderimle ele alır. Özgürlük onun için, mutluluğun vazgeçilmez bir koşulunu oluşturur. Nitekim Aristoteles, mutluluğun yalnızca yaşam tarzlarını kendi seçme olanağı olan, dolayısıyla özgür olan insanların seçtiği yaşam biçimlerinde aranması gerektiğini ifade eder.[219] Bununla beraber mutluluk erdeme uygun bir etkinlikse eğer, her etkinliğin gerçekleşme koşulu olan engellenmemişlik, erdeme uygun bir etkinlik olarak mutluluğun gerçekleşmesi için de zorunludur.

Kant ise özgürlüğü istemeyle ilişkisi temelinde ele alır. Öyle ki özgürlük ve ahlaklılık birbirlerine ayrılmazcasına bağlı olup özgürlük ahlaklılığın koşuludur. Benzer şekilde ahlak yasası da bizi özgürlüğün bilincine götürür. Çünkü özgür olduğumun bilincinde olmadan aklın koyduğu bir yasa olan ahlak yasasına uygun davranmam söz konusu olamaz. Böylece insan ancak özgürlük sayesinde, ahlaklı davranabilme olanağına erişir. Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi Kant için, istemeyi belirleyecek maksimin her türlü dışsallıktan bağımsız olması negatif özgürlüğü, aklın kendi kendisine yasa koyma gücü de pozitif özgürlüğü ifade eder.[220] Buna göre tıpkı Aristoteles gibi Kant da engellenmemiş olmayı özgürlüğün, dolayısıyla ahlaklılığın koşulu olarak görür. Buna göre insan sadece doğası gereği sahip olduğu tutkular mekanizmasından değil, aynı zamanda sosyal ve politik koşulların yarattığı engellerden; daha da önemlisi bu mekanizmanın politik manipülasyonundan sıyrılmayı başarmalı ve akılsal olarak kendi kendini belirleyebilmelidir. İşte bu pozitif düzlemde yani pratik aklın kendi kendine yasa koyma ediminde özgürlük tam anlamını kazanır.[221] Ama bu noktada Kant için, insanın eğilimlerinde, arzu ve tutkularında temelini bulan mutluluk ile tüm bunlardan bağımsız olmayı içeren özgürlük arasında bir çatışma ortaya çıkar. Söz konusu çatışmada Kant, özgürlüğe, mutluluk karşısında mutlak bir üstünlük verir.[222] Buna

[219] Aristoteles, EE, s. 12.
[220] Kant, PAE, s. 38.
[221] Kant, PAE, s. 33.
[222] Heller, s. 209.

göre özgürlük koşulsuz, mutluluk ise koşulludur. Bununla bağlantılı olarak Kant için mutluluk insan için hoş olsa da, [223] erdemden veya ahlaklılıktan bağımsız olarak kendi başına bir iyi değildir. Ahlaklılık söz konusu olduğunda mutluluk erdeme olsa olsa ilave olarak, en yüksek iyinin koşullu parçası olarak eklenir. Yoksa mutluluk kendinde bir iyi olarak kabul edilemez. Oysa Aristoteles için mutluluk iyi ve hatta en yüksek iyidir ve erdem, bu en yüksek iyiye ulaşmamız için zorunludur. Böylece Aristoteles mutluluğu insan yaşamının en temel amacı olarak görür. Bu nokta Aristoteles ile Kant arasında yapılabilecek bir başka karşılaştırma konusudur.

4.2. BİR AMAÇ OLARAK MUTLULUK VE MUTLULUK İLKESİ ÜZERİNDEN BİR KARŞILAŞTIRMA

Mutluluğun insan hayatının en önemli amacı olduğu yönünde sağduyuya da geri giden anlayış Aristoteles ve Kant'ın da üzerinde düşündüğü bir meseledir. Kant için mutluluk, insanın doğal yapısının bir gereği olarak sahip olduğu ve hatta sahip olmak zorunda olduğu bir amaçtır. İnsan, doğal yapısı gereği birçok ihtiyaç ve arzu tarafından çevrelenmiş olduğu için temelini ihtiyaç ve arzuların tatmininde bulan mutluluğu doğal bir zorunlukla amaç edinir. Nitekim Kant şöyle söyler: '"Herkes kendini mutlu kılmalı' gibi bir buyruk, aptalca bir buyruk olurdu; çünkü bir insanın zaten kaçınılmazcasına istediği bir şey, hiçbir zaman ona buyurulamaz." [224] Mutluluğun doğal zorunluluktan kaynaklanan bir amaç olup insan istemesi için ahlakla tam orantılı bir biçimde gerçekleşmesi mümkün olmadığı için Kant, Tanrı idesi üzerinden daimi mutluluğu sadece Tanrı açısından varsayabileceğimizi düşünür. Zaten Tanrısal isteme ahlak yasasıyla birebir uyumlu olduğundan ötürü Tanrı için ahlaklı olma durumundan bahsedilemez. Bununla beraber ahlaklı olmak yalnızca istemesi eğilimlerinden etkilenmeye yatkın olan, iyi ile kötü arasında seçim yapmak durumunda olan bir isteme için yani insan için mümkündür. Diğer bir ifadeyle ahlaklı olmak, ahlaklı davranmama ihtimali olan ve buna rağmen yine

[223] Stephen Engstrom, "Happiness and the Highest Good in Aristotle and Kant", **Aristotle, Kant, and Stoics: Rethinking Happiness and Duty**, Cambridge University Press, New York, 1996, s. 106.
[224] Kant, PAE, s. 43.

ahlaklı davranabilen insan için geçerlidir.[225] Bunun da ihtiyaçların doyurulmasıyla bağlantılı bir mutlulukla ilgisi yoktur, sadece ahlak yasasına uyulduğunda yaşanan bir memnuniyet ve iç denge olarak mutluluğa layık olmakla ilgisi vardır. Bu nedenle Kant için insansal yaşamın nihai hedefi mutluluk olamaz, kültürel bir varlık olarak insanın bu hayatta tek bir amacı olabilir o da aklın ahlak yasasına uymak, böylece özgür ve otonom olmaktır.

Aristoteles'e gelirsek, o farklı sanatların ve bilimlerin farklı amaçları olduğunu ifade ettikten sonra en önde gelen ve en yüksek amacın bilgisinin nasıl eylememiz gerektiği konusundaki bilgi olduğunu iddia eder ve şöyle devam eder: "O halde bunun bilgisi yaşam için büyük bir önem taşımaz mı ve okçular gibi hedefimiz olunca, gerekene daha çok isabet ettirmez miyiz?"[226] Aristoteles için bu en yüksek, en nihai amaç mutluluktur ve bu amaca yalnızca insan sahip olabilir. Çünkü öncelikle Tanrı zaten sürekli *teoria* etkinliği içinde olduğu için hep mutludur. Dolayısıyla hep mutlu olanın, mutluluğu tam ve eksiksiz olanın sahip olacağı bir mutluluk amacından bahsetmek anlamsızdır. Bununla beraber, mutlu bir yaşam için yukarıda ifade edildiği gibi akıl ve aklın rehberliği gerekli olduğu ve de akıl Aristoteles açısından insana mahsus olduğu için diğer canlıların mutluluk gibi bir amacının olması söz konusu değildir. Böylece mutluluk yalnızca insan denen varlık için geçerlidir. İnsan akla uygun bir yaşamı izlemekle mutlu ya da tam tersini yaparak mutsuz olabilmektedir. Böylelikle iki filozofun da mutluluğu, insanın doğal yapısına uygun bir amaç olarak saptadığını görmekteyiz. Ancak bu amacı Aristoteles kendi erekbilimsel ontolojisi içinde onaylarken Kant kendi akılsalcı teorisi içinde ona şüpheyle yaklaşır, daha doğru bir ifadeyle mutluluk ile insanın en üstün amacı olan ahlaklılık arasında ilişki kurmaktan ısrarla kaçınır. Bunun en önemli nedeni ise Kant'a göre akılsal olarak herkesin onay verebileceği kesinlikte bir mutluluk ilkesine ulaşmanın imkânsız olmasıdır.

Kant için mutluluk ilkesi, kendisine referansla kesin olarak her durumda geçerli bir pratik yasa temin etme imkânını bize sağlamaz. Her insan için geçerli olacak şekilde insanı neyin mutlu edeceğini belirlemek, hatta aynı insan için bile her

[225] Çörekçioğlu, Önsöz Üstüne, s. 44.
[226] Aristoteles, NE, s. 10.

zaman geçerli olacak bir mutluluk kuralı saptamak mümkün değildir. Bunun nedeni mutluluğun koşullara olan bağlılığıdır. Kant'a göre ancak belirli koşulların varsayılması ile mutluluk mümkün olabilir. Fakat bu koşullar da yine başka başka insanlar için değişiklik gösterecektir. Kant, mutluluk için değişmez ve her zaman geçerli bir kuralın olmadığı konusunda şöyle söyler:

> *Varsayalım ki, sonlu akıl sahibi varlıklar zevk ve acı duygularının nesneleri olarak neleri kabul edecekleri, hatta aynı şekilde, ilk tür nesnelere ulaşmak, öbürlerinden de sakınmak için hangi araçlar kullanacakları konusunda aynı düşüncede olsunlar; bu durumda bile ben-sevgisi ilkesini hiçbir biçimde pratik bir yasa olarak ortaya koyamazlardı, çünkü bu aynı düşüncede olmanın kendisi de yalnızca rastlantısal olurdu.*[227]

Bu pasajın da açık kıldığı şekilde Kant, rastlantı ve insanın içinde bulunduğu koşullar hesaba katılmadan mutluluk için kesin bir kural belirlemenin mümkün olmadığını belirtir.

Aristoteles de mutluluk ilkesi söz konusu olduğunda kesinlikten bahsetmez; zaten pratik alanda kesinlik beklentisinin bizzat pratik alanın yapısına uygun olmadığını ve bu alanda yalnızca belli ölçüde genelliğe ulaşabileceğimizi iddia eder. Hatta eğitimli bir kişinin veya bir uzmanın bile bundan daha fazlasına erişemeyeceğini düşünür.[228]

Benzer şekilde Kant da, mutluluk ilkesinin bize genellik içeren kurallar verebilse de asla evrensel olarak geçerli kurallar veremeyeceğini açıkça ifade eder.[229] Esenliği ortalama olarak sağlamak için "perhiz, tutumluluk, nezaket, sakınganlık"[230] tutumlarının işe yaradığını bir genelleme olarak söyleyebiliriz ama bu tür genellemelerden evrensel bir yasa türetmek münkün değildir.

Böylece iki filozofun, kesin bir mutluluk ilkesi tesis etmenin mümkün olmadığı konusunda uzlaştıklarını görüyoruz. Aradaki fark şudur: Aristoteles farklı mutluluk ilkelerini kendi bilimler tasnifinin ontolojik temelleri ve ahlak felsefesinin deneyimsel temelleri üzerinden etik teorinin en önemli unsuru olarak ele alırken, Kant kendi ahlak felsefesinin rasyonel temelleri üzerinden mutluluk ilkeleri ile ahlak felsefesi arasında sınır çekme eğilimindedir. Elbette Kant farklı mutluluk ilkeleri

[227] Kant, PAE, s. 29.
[228] Aristoteles, NE, s. 10.
[229] Kant, PAE, s. 42
[230] Kant, AMT, s. 35.

olabileceğini ve insanların yaşam projelerini oluştururken benimsedikleri mutluluk ilkesini gözetmelerine itiraz etmez[231] ama herhangi bir mutluluk ilkesinin aklın evrensel ve kesin bir ilkesi olarak temellendirilemeyeceğini, bu nedenle ahlak felsefesinin bir unsuru, bir parçası haline gelemeyeceğini düşünür.

İki filozof arasında ahlaklılık ile mutluluk arasında kurdukları nedensel bağ konusunda da aynı karşılaştırmayı yapabiliriz. Kant, ahlak ve mutluluğu birbirinden ayırarak bizzat yapıları gereği ikisi arasında zorunlu bir nedensel bağ kurmanın mümkün olmadığını ifade eder. Kant bununla ilgili şöyle söyler: "… ahlak yasalarının en dakik gözleminden, dünyada mutluluğun erdemle zorunlu ve en yüksek iyi için yeterli olabilecek bir bağlantısını vermesi beklenemez."[232]

Aristoteles, yaşamda olup bitenler konusunda talihin de etkisi olduğunu ifade ederek erdemli olmanın zorunlu olarak değil genel olarak mutluluğu sağlayabileceğini öne sürer. Ona göre mutluluk erdemli kişinin elinden kolayca alınamaz fakat büyük talihsizlikler erdemli kişiyi bile mutsuz kılabilir.[233] Böylece erdem ve ahlak arasında zorunlu bir nedensel ilişki olmadığını düşünmeleri bakımından -bu bağı kurmama biçimleri farklı olsa da- iki filozofun benzer bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Ama burada da Aristoteles ve Kant'ın vardıkları sonuçlar farklıdır. Aristoteles için erdemin mutluluk getirmesi talih elverdiği sürece mümkündür; Kant içinse erdem tabiri caizse talihin cilvelerine kayıtsızdır ve kategorik olarak mutluluktan önce gelir. Kant için mutluluk olsa olsa erdemin bir ödülü olabilir,[234] ama erdemli olmak zorunlu olarak böyle bir ödülle sonuçlanmayabilir. Kant'ın erdemi mutluluğa layık olmak olarak tanımlaması bu konuyla da ilişkilendirilebilir. Bu dünyanın koşulları içinde erdemli olmak bir insanı mutsuz edebilir ama ideal olarak erdemli insan, aslında mutluluğa layık olandır. Aslında bu noktada Aristoteles'te de Kant'la uzlaşan bazı pasajlar bulunmaktadır. Aristoteles, erdemli kişinin erdemli davranmaktan hoşlanacağını iddia eder. Ona göre "…hiç kimse haklı iş görmekten zevk duymayana adil, cömert eylemlerden

[231] Immanuel Kant, "Yaygın Bir Söz Üstüne: 'Teoride Doğru Olabilir Ama Pratikte İşe Yaramaz'", **Kant Felsefesinin Politik Evreni**, çev. ve der. Hakan Çörekçioğlu, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 46.
[232] Kant, PAE, s. 124.
[233] Aristoteles, NEthics, s. 18.
[234] Engstrom, s. 128.

zevk almayana da cömert diyemez…"[235] Başka bir yerde yine benzer şekilde şöyle söyler: "…gereken şeyden gerektiği gibi hoşlanmak da acı duymak da erdemin özelliğidir." [236] Kısacası Aristoteles'e göre erdemli insan, erdemli davranışının sonucunda, örneğin Sokrates gibi, kendi yaşamı açısından olumsuz bir duruma sürüklense bile yine de "seve seve" ahlaklı davranır. Bu, Kant'ın ahlak ilkesine uygun davrandığımızda mutluluğa layık olmaktan duyduğumuz memnuniyet dediği şeye benzer.

[235] Aristoteles, NE, s. 21.
[236] Aristoteles, NE, s. 71.

SONUÇ

Aristoteles ve Kant, sırasıyla Antik Çağ ve Modern Çağ'ın düşünürleri olarak birbirlerinden son derece farklı toplumsal, kültürel, ekonomik ve de politik koşullarda yaşamışlar ve pratik felsefenin konuları olarak mutluluk ve ahlak hakkında düşünürken söz konusu koşullardan, yaşadıkları dönemin ihtiyaç ve problemlerinden etkilenmişlerdir. Aristoteles ve Kant'ın mutluluk ve ahlak konularındaki yaklaşımlarını, onların içinde yaşadığı toplumsal koşulları hesaba katarak ele almak her iki filozofun da daha doğru anlaşılması için gereklidir.

Aristoteles ve Kant'ın mutluluk ve ahlak konularını içinde yaşadıkları toplumsal ve tarihsel koşullardan hareketle ele aldığını daha açık şekilde gösterebilmek için tezimizin ilk bölümünü mutluluk anlayışının tarihsel dönüşümüne ayırdık. Ele aldığımız üç farklı dönemde de, filozoflar yaşadıkları çağın koşullarından yola çıkarak düşüncelerini ortaya koyarlar. Örneğin, dini düşüncenin oldukça etkili olduğu bir çağ olan Orta Çağ'da düşünürler mutluluk ve ahlakı; Tanrı, cennet ve günah gibi dini kavramlarla ele alırken dinin otoritesinin zayıfladığı bir dönem olan Aydınlanma Çağı ise mutluluk konusunun artık dine referansla değil, dünyevi bir anlayışla ele alındığı bir çağdır. Böylece Aristoteles ve Kant'ın, içinde bulundukları tarihsel dönemle ilişkisini ortaya koymak açısından tarihsel bir analiz gerekli ve yararlıdır.

Antik Çağ'ın bir düşünürü olarak Aristoteles, ahlak ve mutluluk konularını hem kendisinden önceki Sokratik gelenekten hem de içinde yaşadığı kent devletinin koşullarından hareketle ele alır. Bu yüzden Aristoteles, Antik Yunan felsefesinin genel eğilimine uygun olarak mutlu bir yaşama ulaşmak için erdemli ve ahlaklı bir yaşam tarzının gerekli olduğunu düşünür. Nitekim tezimizin mutluluğun tarihsel dönüşümüne ayrılan birinci bölümünde de incelediğimiz gibi, Antik Çağ'ın mutluluk anlayışı genel olarak "erdemi temel alan" ve erdemli bir yaşamın mutlulukla sonuçlanacağını ileri süren bir anlayıştır. Hem Antik Yunan düşünürleri hem de Axial Age'in diğer düşünürleri, mutluluğa ulaşabilmek için erdemli ve ahlaklı bir hayat yaşamanın gerekli olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu açıdan meseleye yaklaşırsak Aristoteles, kendi çağının mutluluk anlayışını genel olarak kabul eder ve

ahlak felsefesinde bu mutluluk anlayışını, kendi felsefesinin ontolojik ve epistemolojik çerçevesinde temellendirir.

Modern dönemin ve Aydınlanma Çağı'nın bir düşünürü olarak Kant da kendi çağının mutluluk anlayışını kabul eder ama söz konusu mutluluk anlayışını hem etik hem de politik bağlamda eleştirir. Tezimizin birinci bölümünde Aydınlanma Çağı'nın mutluluk anlayışının haz ve acı kavramları üzerinde temellendirildiğini göstermeye çalışmıştık. Şimdi Kant da mutluluğu bu şekilde tanımlar fakat böyle bir mutluluk anlayışının insanı eğilim, arzu ve tutkularının kölesi yapıp onun özgürlüğüne zarar vereceğini iddia ederek kendi çağının mutluluk ahlakına karşı çıkar. Zira Kant, etik teorisinde evrensel bir ahlak yasasını temellendirmeye çalıştığı için herhangi bir koşula gönderme yapan, dolayısıyla deneysel olan bir ahlaki ilkenin ahlak yasası olarak temellendirilemeyeceğini iddia eder. O halde mutluluk ilkesi söz konusu olduğunda, Aristoteles'in kendi yaşadığı çağın genel yaklaşımını benimsediği yerde Kant ahlak felsefesini mutluluğa referansla tanımlayan çağdaşlarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşır.

Aristoteles, hiyerarşik bir köle toplumunda yaşamasıyla bağlantılı olarak insanların epistemolojik yetileri bakımından eşit olmadığını kabul eder. Böylece Aristoteles için, toplumun belirli bir kesimi hem hakikatin bilgisini elde etmek hem de mutlu bir hayata ulaşmak bakımından daha avantajlı ve üstündür. Böyle bir bakış açısından hareket eden Aristoteles, filozofa hem hakikate ulaşmak hem de daha yetkin mutlu bir yaşama erişmek konusunda ayrıcalıklı bir konum verir. Ama bu durum filozof dışındaki vatandaşların erdemli ve dolayısıyla mutlu olamayacağı anlamına gelmez; Aristoteles mutluluğu ruhun erdeme uygun etkinliği olarak tanımlayarak her insanın kendi tarzında erdemli ve mutlu olma imkânını reddetmez. Nitekim ona göre kent devletinin özgür sıradan vatandaşı da uygun sosyal, kültürel ve politik koşullar altında erdemli ve mutlu bir yaşama kavuşabilir.

Kant ise Aristoteles'ten farklı olarak sitenin görece homojen yapısı içinde değil modern toplumun çok katmanlı ve heterojen yapısı içinde yaşadığı ve modernliğin temel ilkesi olan eşitlik ilkesini benimsediği için her insanın ahlaklı bir hayat sürmek noktasında birbirine eşit olduğunu iddia eder. Nitekim, Kant'a göre filozof ve sıradan insan arasında ne ahlaklı olmak kapasitesi bakımından ne de ahlak

yasasını görmezden gelme olasılığı bakımından bir fark vardır. Aynı nedenden dolayı Kant için sıradan insan kadar filozof da mutluluğu için özgürlüğünü feda etme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Tezimizde göstermeye çalıştığımız gibi, hem Aristoteles hem de Kant insanın akıl yetisini onu diğer canlılardan ayıran bir özellik olarak alsa da, iki filozofun mutluluk ve akıl arasında kurduğu bağlantı birbirinden oldukça farklıdır. Kant'a göre akıl yetisi insana sadece ahlaklı olmak konusunda yol gösterir, yoksa insana mutluluğa ulaşmak konusunda herhangi bir fayda sağlamaz; bu nedenle Kant'a göre aklın amacı mutluluk olarak tanımlanamaz. Aristoteles ise, akıl ve mutluluk arasında Kant'ın aksine çok sıkı bir bağ kurar. Nitekim Aristoteles'in akılsal bir erdem olarak diğer erdemlerden ayrı bir yere yerleştirdiği *phronesis* erdemi, insanın aklı izleyen bir yaşam sürmesini gerektirir. Böylece Aristoteles'e göre logosun ilkelerini takip eden biri, deneyimlerinde *phronesis* erdemine dayanarak mutlu bir hayata erişebilir. Ama burada Aristoteles için *phronesis* erdeminin aynı zamanda ortak yaşam pratiklerinde, ortaklaşa akılsal yargılar üretme deneyimlerinde yetkinleştiğini de belirtmek durumundayız.

Aristoteles ve Kant mutluluk ile ahlak arasındaki ilişkiyi aynı zamanda politik düzlemde de ele alırlar. Aristoteles için erdem ve onun hedefi olan mutluluk, sitede vatandaşların birbirleriyle ilişkisinde söz konusu olabilir. Nitekim Aristoteles, erdemli davranabilmek için başka kişilere ihtiyaç olduğunu öne sürer. Mutluluk da erdemli bir hayatla mümkün olduğu için, iyi düzenlenmiş bir toplum hem mutlu olmak hem de erdemli bir hayat için gereklidir. Nitekim Aristoteles, tezimizin ikinci bölümünde de gösterdiğimiz gibi *Nikhomakos'a Etik* isimli eserini *Politika* eserine bir hazırlık mahiyetinde yazar. Böylece o, etik ve politikayı birbirine eklemleyerek erdem ve mutluluk için uygun politik koşullara ihtiyaç olduğunu görür.

Kant ise mutluluk ilkesinin evrensellik karakterine sahip olamayacağını iddia ederek mutluluk ahlaklarını bir toplumun kurucu unsuru olarak tasarlamanın ve mutluluğu politik bir hedef olarak belirlemenin hem ahlak açısından hem de özgürlük açısından tehlikeli sonuçları olduğunu düşünür. Bu noktada Kant, biri teorik diğeri pratik içerikli iki argümandan hareket eder. Teorik argüman hem Antik Çağ filozoflarının hem de kendi çağındaki filozofların mutluluk ahlaklarına

yöneliktir. Kant'a göre mutluluk ahlaklarının ortak noktası, insan istemesini, iyi olarak belirledikleri şeye yönlendirmeleri ve böylece istemenin özerkliğine zarar vermeleridir; böylece isteme, akıl tarafından belirlenmiş olan şeyi değil akla dışsal olan bir iyiyi gerçekleştirmeye yönelir ve bu durumda söz konusu istemenin öznesi de tam bir yad erklik durumunda kalır. Pratik argüman ise Kant'ın kendi çağının mutluluk anlayışlarına yönelik eleştirisine ve politik gözlemlerine dayanır. Kant, kendi çağının mutluluk anlayışından hareket ederek mutluluğu en genel anlamda ihtiyaçların doyurulması olarak tanımlar ve yaşadığı dönemde böylesine bir mutluluk ilkesinin politik manipülasyonun dayanağı haline geldiğini görür. Bu iki argüman doğrultusunda Kant, ahlakın hedefi ile mutluluk ilkesini birbirinden ayırmakla kalmaz aynı zamanda politikanın hedefi ile mutluluk ilkesini de birbirinden ayırır. Vatandaşlarına refah vadederek onları yargılama yeteneğinden yoksun bırakan paternalistik despotizmlere yapılan ünlü eleştiri bu bağlama yerleşir. Kant'a göre ahlakın da politikanın da hedefi insanları mutlu kılmak değil eşitlik, otonomi ve özgürlüğü karşılıklı olarak tesis etmektir. Bu nedenle Aristoteles, sitenin yurttaşlarını erdemli ve mutlu kılacak bir siyasi yapı üzerinde düşünürken Kant, dünyadaki bütün insanları ahlaklı ve özgür kılacak bir siyasal yapı üzerinde düşünür.

Şimdi elbette mutluluk söz konusu olduğunda tam bir belirleme yapmak veya takip edilecek bir reçete sunmak kolay değildir. Mutluluğu etik teorinin dışında bırakan Kant kadar aslında Aristoteles de bu durumun bilincindedir. Aristoteles mutluluğun kesin bir biçimde belirlenmesinin mümkün olmadığını; çünkü onun belli koşullara bağlı olduğunu iddia eder. Bu koşullar örneğin özgürlük, belirli bir refah düzeyi ve talihtir. Bu düşüncesine uygun olarak Aristoteles pratik konularda zaten kesin sonuçlara ulaşamayacağımızı ve sadece belli ölçüde genellemeler yapabileceğimizi iddia eder. Aristoteles'in kendine özgü mutluluk etiğinin teorik düzlemdeki temel hedefi de tam olarak budur, yani belli ölçüde genelliğe sahip pratik ilkeler formüle etmek. Bu konuda Kant, Aristoteles'ten daha katı bir tutuma sahiptir. O, mutluluğun tam da koşullara olan bağlılığını vurgulayarak mutluluk ilkesini etik teorinin dışında bırakır. Zira Kant'a göre etik, yalnızca her türlü koşuldan bağımsız evrensel ilkeler üzerinde yükselebilir. Kant'ın ahlak teorisinin hedefi de işte bu

türden formel ahlak ilkelerini aklın kendi kendine yasa koyma ediminde temellendirmektir.

Sonuç olarak, Aristoteles ve Kant mutluluk hakkında düşünürken kendi çağlarının felsefi ve kültürel meselelerinden hareket eder. Buna göre Aristoteles mutluluğu erdemin hedefi olarak tanımlarken ve onun ortak yaşam biçimlerine bağlı olduğunu iddia ederken Antik Yunan düşüncesinden ve hiyerarşik bir düzene sahip kent devletinin koşullarından hareket eder. Kant ise haz ve ihtiyaçların doyumu olarak tanımlanan bir mutluluk tanımını benimseyip onu eleştirirken Modern Çağ'ın özgürlük, eşitlik ve otonomi taleplerini hesaba katar. Böylece Aristoteles mutluluğu etik teorisinin merkezine yerleştirirken Kant onu etik teorinin dışında bırakır. Bununla birlikte her iki filozofun düşüncesi çağımızın mutluluk sorununa farklı perspektiflerden ışık tutabilir. Aristoteles bize mutluluğun erdemle mümkün olduğunu gösterirken Kant bize hazların doyumu olan bir mutluluğu aramanın özgürlüğü feda etmekle sonuçlanabileceğini gösterir.

KAYNAKÇA

Aristoteles. **Eudemos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 3. Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2024.

Aristoteles. **Magna Moralia**, çev. Y. Gurur Sev, 4. Basım, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022.

Aristoteles. **Nikomakhos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 8. Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2018.

Aristoteles. **Politika**, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2021.

Aristotle. **Nicomachean Ethics**, çev. Roger Crisp, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Aristotle, **The Eudemian Ethics**, çev. Anthony Kenny, Oxford University Press, New York, 2011.

Arslan, Ahmet. **İlkÇağ Felsefe Tarihi 2**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Aufderheide, Joachim. "The Content of Happiness: A New Case for Theoria", **The Highest Good Aristotle and Kant**, (Ed. Joachim Aufderheide, Ralf M. Bader), Oxford University Press, UK, 2015, ss. 36-59.

Augustinus. **İtiraflarım**, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2016.

Bristow,William."Enlightenment",https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/#RelEnl, (29.10.2025).

Cambridge Online Dictionary, https://dictionary.cambridge.org/dictionary/german-english/gluckseligkeit?q=Gl%C3%BCckseligkeit, (12.12.2025).

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Tarihi**, 11. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021.

Cicero. **On Moral Ends**, çev. Raphael Woolf, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Çörekçioğlu, Hakan. "Önsöz Üstüne: Ahlak Metafiziğine Bir Hazırlık Çalışması", **Ahlakın Metafiziğine Temellendirme**, (Ed. Umut Eldem), Akademim Yayınları, Ankara, 2025, ss. 17-65.

Diogenes Laertios. **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, çev. Candan Şentuna, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2024.

Eco, Umberto (Ed.). **Felsefe Tarihi 1: Antik Dönem**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020.

Engstrom, Stephen. "Happiness and the Highest Good in Aristotle and Kant", **Aristotle, Kant, and the Stoics**, (Ed. Stephen Engstrom, Jennifer Whiting), Cambridge University Press, New York, 1996, ss. 102-138.

Hardie, W.F.R. " The Final Good in Aristotle's Ethics", **Aristotle**, (Ed. J.M.E. Moravcsik), Palgrave Macmillan Publishing, USA, 1967, ss. 297-322.

Heller, Agnes. "Kant'ın Politika Felsefesinde Özgürlük ve Mutluluk", **Kant Felsefesinin Politik Evreni**, çev. ve der. Hakan Çörekçioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 209-229.

Irwin, Terence Henry. “Conceptions of Happiness in the Nicomachean Ethics”, **The Oxford Handbook of Aristotle,** (Ed. Christopher Shields)**,** Oxford University Press, New York, 2012, ss. 537-570.

Jaspers, Karl. **The Origin and Goal of History**, çev. Michael Bullock, Routledge Press, London, 2010.

Kant, Immanuel. ““Aydınlanma nedir?” sorusuna yanıt”, çev. Nejat Bozkurt, https://web.itu.edu.tr/girayg/comprehensive/docs/Kant%20-%20Aydinlanma%20Nedir.pdf, (12.12.2025).

Kant, Immanuel. **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, çev. İoanna Kuçuradi, 9. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2023.

Kant, Immanuel. **Critique of Practical Reason**, çev. Mary Gregor, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Kant, Immanuel. **Groundwork of the Metaphysics of Morals**, çev. Christopher Bennett, Joe Saunders, Robert Stern, Oxford University Press, New York, 2019.

Kant, Immanuel. **Pratik Aklın Eleştirisi**, çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, 8. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

Kant, Immanuel. “Yaygın Bir Söz Üstüne: ‘Teoride Doğru Olabilir Ama Pratikte İşe Yaramaz’”, **Kant Felsefesinin Politik Evreni**, çev. ve der. Hakan Çörekçioğlu, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 25-74.

Kenny, Antony. **Modern Dünyada Felsefe**, 3. Basım, Küre Yayınları, İstanbul, 2021.

Kitabı Mukaddes Şirketi. **Kutsal Kitap**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2024.

Locke, John. **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, 11. Baskı, Serbest Kitaplar Yayıncılık, Ankara, 2023.

Longman Online Dictionary, https://www.ldoceonline.com/dictionary/bliss, (12.12.2025).

Louden, Robert B. "Aristotle and Kant on the Highest Good", **The Highest Good in Aristotle and Kant**, (Ed. Joachim Aufderheide, Ralf M. Bader), Oxford University Press, New York, 2015, ss.112-128.

McMahon, Darrin M." From the Happiness of Virtue to the Virtue of Happiness: 400 B.C.-A.D. 1780", **Daedalus ,** Cilt: 2, Sayı: 133, 2004, ss. 5-17.

McMahon, Darrin M." From the Paleolithic to the Present: Three Revolutions in the Global History of Happiness", **Handbook of Well-Being,** (Ed. E. Diener, S. Oishi, L. Tay), DEF Publishers, Salt Lake City, 2018.

McMahon, Darrin M. **Happiness: A History**, Atlantic Monthly Press, New York, 2006.

McMahon, Darrin M. "The History of Happiness and Contemporary Happiness studies", **Happiness, Economics and Politics,** (Ed. Amitava Krishna Dutt, Benjamin Radcliff), Edward Elgar Publishing, Northampton, 2009.

McMahon, Darrin M. "The Pursuit of Happiness in History", **The Science of Subjective Well-Being**, (Ed. Michael Eid, Randy J. Larsen), The Guilford Press, New York, 2008.

Platon. **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 47. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Platon. **Diyaloglar**, çev. Teoman Aktürel, Tanju Gökçöl, Erol Erduran, Melih Cevdet Anday, Adnan Cemgil, Macit Gökberk, Ömer Naci Soykan, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2021.

Porter, Roy. "Enlightenment and Pleasure", **Pleasure in the Eighteenth Century**, (Ed. Roy Porter, Marie Mulvey Roberts**),** MacMillan Press, London, 1996, ss. 1-18.

Rhodes, Peter John. **Antik Yunan'ın Kısa Tarihi**, çev. Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Robertson, Ritchie. "Happiness and The Enlightenment", **The Routledge History of Happiness**, (Ed. Katie Barclay, Darrin M. McMahon, Peter N. Stearns), Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2024, ss. 199-216.

Robertson, Ritchie. **The Enlightenment**, Penguin Books, New York, 2020.

Russell, Bertrand. **Batı Felsefesi Tarihi 1. Cilt: İlk Çağ Felsefesi**, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 9-10. Basım, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2021.

Russell, Bertrand. **Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: İlk Çağ Felsefesi**, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 9-10. Basım, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2021.

Shields, Christopher. "Aristotle's Philosophical Life and Writings", **The Oxford Handbook of Aristotle,** (Ed. Christopher Shields)**,** Oxford University Press, New York, 2012, ss. 18-33.

Synnestvedt Dan A. "Happiness Through the Ages: A Sketch", https://swedenborg-philosophy.org/wp-content/uploads/2017/09/2006-Vol-109-No-1-2-January-June_Part3.pdf, (23.10.2025).

Zafirovski, Milan. **The Enlightenment and Its Effects on Modern Society**, Springer Science+Business Media, New York, 2011.